

**Bachelorproef
Professionele Opleidingen
Studiegebied Onderwijs
Academiejaar 2022-2023**

Zelfsturing in de les Economie

Bachelorproef aangeboden door
Inne Boulpaep
tot het behalen van de graad van
Educatieve Bachelor in het Secundair Onderwijs

Interne begeleider: **Mevrouw Katrin De Bisschop**
Externe begeleider: **Mevrouw Hannelore Sarens**

Woord vooraf

Mijn onderzoek gaat over zelfsturing in de les economie. Ik heb het gevoel dat de samenleving enorm evolueert. Door de digitalisering en Artificial Intelligence is er een veelheid aan informatie. Wanneer ik bijvoorbeeld het woord 'zelfsturing' opzoek, krijg ik oneindig veel suggesties. Natuurlijk is niet alles relevant voor mijn onderzoek. Het is belangrijk om de juiste (nuttige, meest essentiële) informatie te kunnen onderscheiden van overbodige data.

Ik merk tijdens mijn lessen op dat het voor de leerlingen soms niet evident is om aan de slag te gaan met deze overvloed aan informatie. Ze zien door het bos de bomen niet meer. Ik vind dat het mijn taak is om hen hierin te begeleiden. Vandaar de keuze voor het onderwerp 'zelfsturing in de les economie'.

Ik heb gekozen om mijn onderzoek te voeren in de tweede graad van het secundair onderwijs. Deze leerlingen hebben nog maar weinig zelfsturende vaardigheden om in te zetten. Onderzoek is dus noodzakelijk. Ik vind het schrijven van deze bachelorproef een leerrijke én uitdagende ervaring voor mij.

Daarom wil ik graag enkele personen bedanken die een grote steun zijn geweest bij de verwezenlijking van deze bachelorproef. Ik wil graag mijn interne begeleider, Katrin De Bisschop, bedanken voor haar feedback en bijsturing. Het was geen gemakkelijk parcours. We gingen uit van een probleemstelling naar een onderzoeksvraag. Vervolgens deelden we deze in in deelvragen. De antwoorden op deze deelvragen hebben mij geholpen om mijn onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden.

Verder wil ik ook mijn externe begeleider, Hannelore Sarens, bedanken voor haar kritische blik op mijn ontwerp. Het was zeker geen makkelijk ontwerp. Dank aan Ken Van den Broeck voor het delen van zijn expertise.

Vervolgens wil ik graag mijn familie en vriend bedanken voor alle steun gedurende het onderzoeks- en schrijfproces. Dankzij hun steun vond ik de moed om niet zomaar op te geven.

Tot slot wil ik natuurlijk u, mijn lezer, bedanken voor de interesse in mijn onderzoek.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Onderzoeksdoel	6
Deelvragen	6
Onderzoeksmethode	6
1. Wat is zelfsturing?.....	7
1.1. Definitie.....	7
1.2. Het proces van zelfsturing	8
1.3. Onderscheid van de verschillende begrippen.....	11
1.3.1. Zelf werken	11
1.3.2. Zelfstandig werken.....	11
1.3.3. Zelfstandig leren.....	11
1.3.4. Zelfregulerend leren.....	11
1.3.5. Zelfsturing.....	11
2. Wat zijn de effecten van zelfgestuurd werken?.....	12
2.1. Doelen behalen.....	12
2.2. Veranderende tijd	12
2.3. Voordeel in de klas.....	12
2.4. Negatieve effecten	13
3. Welke plek krijgt zelfsturing in de tweede graad vanuit de vernieuwingen van het secundair onderwijs? (eindtermen)	14
3.1. Eindtermen	14
3.2. Leerplan economie tweede graad.....	16
3.3. Gemeenschappelijk funderend leerplan	16
4. Beschikken leerlingen over voldoende zelfsturingsvaardigheden?	17
4.1. In welke mate zijn leerlingen vertrouwd met zelfsturing?.....	17
4.2. Onderzoeksmethode	17
4.3. Resultaten	18
4.3.1. Doelen	18
4.3.2. Planning.....	18
4.3.3. Voorkennis	18
4.3.4. Materiaal.....	18
4.3.5. Omvang van de groep	19
4.3.6. Motivatie	19
4.3.7. Leerstrategie.....	19
4.3.8. Herhalen van de leerstof.....	20
4.3.9. Structureren van de leerstof	20

4.3.10. Tijdsbeheer.....	20
4.3.11. Focus.....	20
4.3.12. Zelfobservatie	21
4.3.13. Controle van de opdracht en doelen.....	21
4.3.14. Verloop opdracht en gevolg	21
4.4. Algemeen besluit betreffende de leercyclus van Zimmerman	22
4.5. Kritische reflectie	22
5. Welke coaching tools bestaan er om leerlingen aan te zetten tot zelfsturing?	23
5.1. Coachende rol	23
5.2. De voorbereidingsfase.....	24
5.2.1. Taakanalyse.....	24
5.2.1. Zelfmotivatie.....	26
5.3. De uitvoeringsfase.....	27
5.3.1. Zelfcontrole	27
5.3.2. Zelfobservatie	29
5.4. De evaluatiefase	30
5.4.1. Zelfevaluatie	30
5.4.2. Zelfreactie	32
5.5. Uitdagende leeractiviteiten uitvoeren en verwerken	32
5.6. Zelfsturing via een portfolio	34
5.7. Infrastructuur	34
5.8. Afsluiten: proces- en productevaluatie	35
6. Hoe kan een lesthema uitgewerkt worden vanuit zelfsturing?	36
6.1. Geleidelijk loslaten	36
6.2. Ontwerpeisen	36
6.3. Drie routes.....	36
6.4. Route 1	37
6.5. Route 2	37
6.6. Route 3	37
6.7. Reflectie	38
6.7.1. Eigen bevindingen.....	38
6.7.2. Kritische bedenkingen door ervaren leerkrachten economie	38
6.7.3. Kritische bedenkingen door leerlingen	39
Algemeen besluit.....	42
Bronnenlijst.....	45
Lijst van bijlagen	48

Inleiding

Vroeger had ik al het gevoel dat er meer zelfsturing op school nodig was. Natuurlijk wist ik toen nog niet wat zelfsturing betekende. Dat is ook het probleem bij leerlingen en soms zelfs bij leerkrachten.

Ik was van mening dat je bepaalde dingen zelfstandig kan doen. Zo was er bijvoorbeeld gedurende een lange tijd een leerkracht afwezig. Dit heeft tot gevolg dat de lessen niet doorgaan. Persoonlijk vind ik het belangrijk om de leerstof bij te houden. Ik nam de doelstellingen door en ging op allerlei manieren op zoek naar informatie (didactisch materiaal, internet, vragen aan leerling die de leerstof wel hadden gekregen, ...). Deze strategieën heb ik geprobeerd, al dan niet met succes.

Uiteraard is dit niet aan elke leerling besteed. Daarom zouden leerlingen volgens mij meer vertrouwd moeten worden met zelfsturing. Misschien kan zelfsturing (tijdelijk) een oplossing zijn voor het lerarentekort. Zouden leerlingen zelfstandig kunnen werken zonder de constante aanwezigheid van de leerkracht? Volgens mij ligt de oplossing bij zelfsturing. Uiteraard speelt de leerkracht een belangrijke rol, maar wel een andere rol dan voorheen. Een rol die misschien kan overgenomen worden door andere leerkrachten of meer via les vanop afstand?

In het onderwijs doen we ons best om elke leerling zo ver mogelijk te brengen in zijn ontwikkeling. Er zijn steeds meer verschillen tussen leerlingen, niet alleen op basis van niveau, maar ook interesse, tempo... Leerkrachten willen daar zoveel mogelijk rekening mee houden en gaan steeds meer richting kiezen voor een leervisie die leerling-gestuurd is in plaats van leerkracht-gestuurd.

Volgens de eindtermen is differentiatie in alle leerlingengroepen belangrijk. Leerlingen hebben een verschillende beginsituatie, zo hebben ze in de eerste graad mogelijks een andere basisoptie gevolgd. Het is belangrijk om daar rekening mee te houden in de les. Een leerkracht kan differentiëren in didactiek, in graad van autonomie en ondersteuning. Sommige leerlingen kunnen zelfstandig werken, anderen hebben intense begeleiding nodig.

In een snel veranderende maatschappij hebben we iedere dag enorme hoeveelheden nieuwe informatie beschikbaar. Je moet daar natuurlijk mee aan de slag kunnen gaan. Bijgevolg moeten we op school, naast het aanleren van kennis, inzetten op het leren verwerven van inzichten en vaardigheden. Het is immers de bedoeling dat de leerlingen later met die veelheid aan informatie kunnen werken. Leerlingen moeten de nodige informatie kunnen selecteren en vervolgens kunnen verwerken en betekenis geven. We krijgen steeds meer een andere manier van lesgeven en die moet gepaard gaan met een andere manier van evalueren.

Het is mogelijk dat een leerling over tien jaar een totaal andere job zal uitoefenen. Binnen 10 jaar zullen er jobs op de arbeidsmarkt zijn die nu nog niet eens bestaan. Daarom is levenslang leren een noodzaak om de nodige kennis en vaardigheden te kunnen blijven ontwikkelen en om de eigen leeractiviteiten te reguleren. Dit houdt in dat een leerling zijn eigen doelen moet leren bepalen en het leerproces moet kunnen plannen. Vervolgens moet de leerling ook in staat zijn om het leerproces te evalueren en bij te sturen. De juiste motivatie is nodig om al deze aspecten te kunnen reguleren. Kennis en vaardigheden moeten niet enkel op school, maar ook in andere situaties kunnen toegepast worden.

Naast het begeleiden van deze kennis en vaardigheden, moeten we ook oog hebben voor het leerproces en de attitudes die ermee gepaard gaan. In de praktijk gebeurt dit onvoldoende.

Met deze vaststellingen en bedenkingen wil ik op onderzoek gaan aan de hand van onderstaande onderzoeksvraag:

Hoe kan een leerkracht economie (in de tweede graad van de doorstroomfinaliteit van het secundair onderwijs) binnen een lesthema leerlingen meer aanzetten tot zelfsturing?

Onderzoeksdoel

Met dit onderzoek wil ik:

- nagaan hoe zelfgestuurd leerlingen werken tijdens de lessen economie.
- een lesthema (2de graad economie) uitwerken waarbij leerlingen meer aangezet worden tot zelfgestuurd leren.

Deelvragen

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, maak ik gebruik van onderstaande deelvragen:

- Wat is zelfsturing?
- Wat zijn de effecten van zelfgestuurd werken?
- Welke plek krijgt zelfsturing in de tweede graad vanuit de vernieuwingen van het secundair onderwijs? (eindtermen)
- Beschikken leerlingen over voldoende zelfsturingsvaardigheden? In welke mate zijn leerlingen vertrouwd met zelfsturing?
- Welke coaching tools bestaan er om leerlingen aan te zetten tot zelfsturing?
- Hoe kan een lesthema uitgewerkt worden vanuit zelfsturing?

Onderzoeksmethode

Steeds meer komt het belang van zelfsturing aan bod; daarom wordt er veel onderzoek naar gedaan.

Na verschillende naslagwerken te hebben geraadpleegd, ben ik de zelfsturingsvaardigheden van leerlingen gaan onderzoeken aan de hand van een vragenlijst.

Tot slot heb ik zelf een lessenspakket ontworpen en getest in de praktijk.

Inleidende begrippen

“Zelfsturing is een actief en constructief proces waarbij je leerdoelen voorspelt en dan tracht om je denken, motivatie en gedrag bij te sturen, te reguleren en te controleren en dit alles rekening houdend met je doelen en de leercontext.”
(Leren. Hoe? Zo!, 2020)

1. Wat is zelfsturing?

Ik haalde reeds in de inleiding aan dat weinig mensen weten wat het begrip zelfsturing betekent. Wanneer ik op onderzoek ging, kwam ik vaak verschillende begrippen tegen die door elkaar werden gebruikt. Zelfsturing is een breed begrip en wordt vaak met begrippen zoals zelfstandig werken verward. Bijgevolg moeten we zelfsturing eerst definiëren, vooraleer we kunnen spreken over de versterking van zelfsturing bij leerlingen.

1.1. Definitie

Bij zelfgestuurd leren moeten leerlingen zelf leerdoelen stellen, het leerproces zelf starten, bijsturen en evalueren. Kortom, ze moeten zelf nadenken hoe ze te werk zullen gaan. Dat kan individueel zijn of door samen te werken. Ze hebben een invloed op wat en hoe ze leren. Daarvoor zetten de leerlingen allerlei vaardigheden in, gaande van cognitieve en metacognitieve tot affectieve vaardigheden.

De cognitieve vaardigheden beschrijven in welke mate een leerling leert. De leerlingen hebben dit nodig om informatie te verwerken. Hieronder verstaat men onder andere onthouden, verbanden leggen en toepassen. Verder weten leerlingen welke strategieën ze kunnen gebruiken.

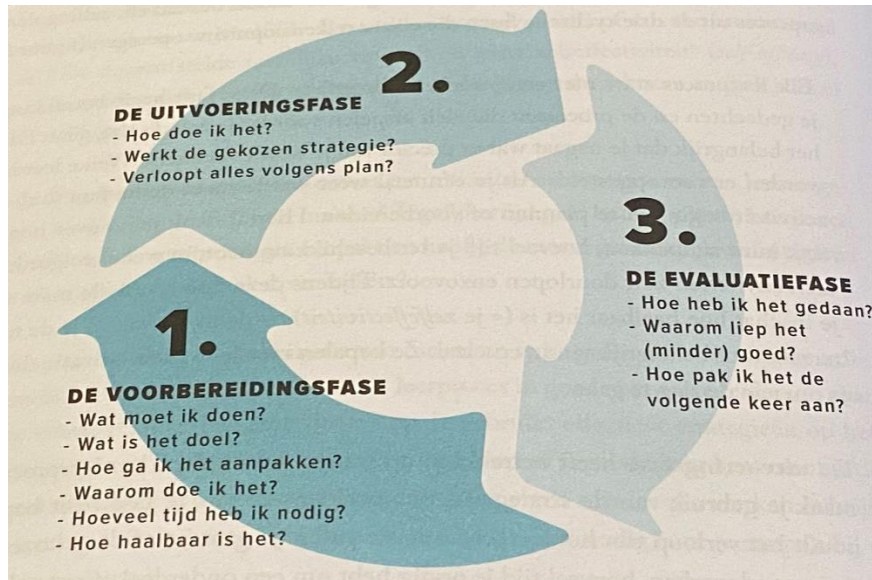
De metacognitieve vaardigheden daarentegen beschrijven in hoeverre een leerling zich bewust is van wat en hoe hij/zij denkt. Deze hebben leerlingen nodig om zichzelf te reguleren, onder andere oriënteren, tijdsplanning, monitoren en reflectie vallen hieronder. Zo weten leerlingen bijvoorbeeld welke strategieën ze moeten toepassen. Voorts kunnen leerlingen hierdoor de doelen bepalen en de nodige materialen bepalen. Tot slot zullen de leerlingen nagaan of ze op een correcte manier leren.

Daarenboven hebben we nog affectieve strategieën die bestaan uit de reden om te leren. Deze vaardigheden hebben leerlingen onder andere nodig om de intrinsieke motivatie en interesse aan te wakkeren. Bovendien zullen ze met affectieve strategieën de prestaties kunnen toeschrijven aan zichzelf of aan iemand anders, meestal de leerkracht. Verder zullen de leerlingen kunnen inschatten of ze met hun aanpak de doelen kunnen bereiken.

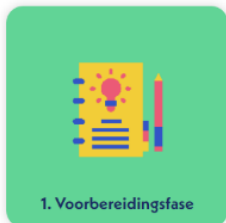

1.2. Het proces van zelfsturing

Volgens het model van Zimmerman bestaat het proces van zelfsturing uit 3 fases. Deze fasen worden hieronder toegelicht. Het is een cyclisch proces, daarom noemen we het ook de leercirkel. (Zimmerman, 2002)

Figuur 1: model van Zimmerman (Leren Hoe? Zo!, Tommy Opgenhaffen)

De voorbereidingsfase bevat het verloop dat vooraf gaat aan het leren. De gedachten en processen die in de leerling zijn of haar hoofd omgaan wanneer hij of zij de taak te horen krijgt, vallen hier onder. De voorbereidingsfase bestaat volgens het model van Zimmerman uit een taakanalyse en zelfmotivatie.

Taakanalyse

Ten eerste moet de leerling zich afvragen wat er van hem of haar wordt verwacht. De leerling moet zich het volgende afvragen:

- *Wat zijn de doelen?*

Eens de leerling weet wat er van hem of haar wordt verwacht, kan hij of zij de opdracht plannen. De leerling zal zich het volgende afvragen:

- *Welke planning maak ik?*

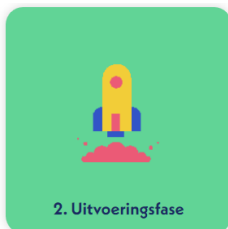
Alvorens een leerling start aan zijn opdracht, denkt hij of zij na over de voorkennis, de omschrijving van de opdracht, het nodige materiaal en de groepsomvang. Dit wordt beschreven in volgende vragen:

- *Wat kan / ken ik al? (voorkennis)*
- *Over welke opdracht(en) gaat het?*
- *Welk materiaal / bronnen heb ik nodig?*
- *Welke opdrachten moet ik doorlopen?*
- *Welke opdrachten moet ik alleen, in duo of in groep maken?*

Zelfmotivatie

Alvorens een leerling aan de slag kan gaan, dient hij of zij zich te motiveren. Dat kan een leerling doen door zich af te vragen in welke mate de opdracht haalbaar en interessant is. Dit wordt beschreven in volgende vragen:

- *Hoe sterk spreken deze opdrachten / dit thema me aan?*
- *Welke vaardigheden / kennis bezit ik?*
- *Vind ik de opdracht interessant?*
- *Vind ik de opdracht belangrijk?*

De uitvoeringsfase bevat de stappen tijdens het leren. Dit omschrijft de activiteiten die je onderneemt tijdens het leerproces. De uitvoeringsfase bestaat volgens het model van Zimmerman uit zelfcontrole en zelfobservatie.

Zelfcontrole

De leerling zal nu gebruik maken van de vooraf bepaalde strategieën. Verder gaan de leerlingen na hoeveel tijd ze nodig hebben, op welke onderdelen van de taak ze vastlopen, wat ze daaraan kunnen doen... Dit wordt beschreven in volgende vragen:

- *Welke leerstrategie past het best bij de opdracht?*
- *Kan ik de nieuwe leerstof toepassen op een oefening of in een andere context?*
- *Herhaal ik mijn leerstof?*
- *Leg ik verbanden tussen de verschillende leerstofonderdelen?*
- *Structureer ik de leerstof? Dat kan door visualisatie, bijvoorbeeld een mindmap.*
- *Kan ik de tijd goed beheren tijdens de opdracht?*
- *Kan ik mij focussen op de opdracht of laat ik me afleiden?*

Zelfobservatie

Er is voldoende doorzettingsvermogen nodig om de uitvoeringsfase tot een goed einde te brengen. Dit wordt beschreven in volgende vragen:

- Stuur ik mezelf bij aan de hand van de doelen?

De evaluatiefase bevat de stappen tijdens het leren zelf. De evaluatiefase bestaat volgens het model van Zimmerman uit zelfevaluatie en zelfreactie.

Zelf-evaluatie

Wanneer de opdracht klaar is, dien je de opdracht te beoordelen. Leerlingen kunnen dit doen door hun werk te vergelijken met de norm, bijvoorbeeld een werk van de leerkracht of medeleerlingen. Dit wordt beschreven in volgende vragen:

- *Heb ik alles (grondig) gedaan?*
- *Heb ik de doelen bereikt?*
- *Waarom heb ik de doelen wel / niet bereikt?*
- *Wat moet ik volgende keer anders doen?*

Zelf-reactie

Wanneer een leerling nagaat of de doelen behaald zijn en wat de oorzaak daarvan is, kan de leerling nagaan wat hij of zij met die bevindingen zal doen. Daarnaast kan de leerling reflecteren over het gevoel bij de opdracht. Dit wordt beschreven in volgende vragen:

- *Hoe ging het?*
- *Wat vond ik van de opdracht(en)?*
- *Op welke manier zal jouw reactie van invloed zijn op het leerproces in de toekomst?*

1.3. Onderscheid van de verschillende begrippen

De begrippen "zelf werken", "zelfstandig werken", "zelfstandig leren", "zelfregulerend leren" en "zelfsturing" lijken op elkaar, maar zijn toch verschillend. Deze termen worden nog vaak door elkaar gebruikt, daarom is het nodig de termen eerst te verduidelijken.

1.3.1. Zelf werken

Zelf werken is wanneer leerlingen vooraf instructies krijgen van de leerkracht en nadien een opdracht moeten maken. Bij het vak economie kan dit bijvoorbeeld gaan over het verschil tussen goederen en diensten. Na de instructie krijgen ze de opdracht om zelfstandig of per twee deze leerstof toe te passen in een oefening. Tot slot kijken ze hun antwoorden klassikaal of aan de hand van een verbeter sleutel na.

1.3.2. Zelfstandig werken

Bij zelfstandig werk krijgen leerlingen uitgebreidere opdrachten waarvoor ze een planning dienen op te stellen. Daarnaast krijgen ze ook keuzemogelijkheden. Zo kunnen ze bijvoorbeeld kiezen tussen de taak in de klas of thuis te maken. De leerkracht stelt voor alle leerlingen eenzelfde einddoel om te behalen.

1.3.3. Zelfstandig leren

Wanneer leerlingen bij zelfstandig werken zelf reflecteren over hun opdracht en nagaan of ze de opdracht correct hebben uitgevoerd, gaat het om zelfstandig leren. Zelfstandig leren gaat bijgevolg nog een stap verder dan zelfstandig werken.

1.3.4. Zelfregulerend leren

Zelfregulerend leren is een proces waarbij de leerlingen zelf doelstellingen bepalen, zelf initiatief en verantwoordelijkheid leren nemen voor hun eigen leerproces (Zimmerman, 2002).

1.3.5. Zelfsturing

Zelfsturing is een proces waarbij leerlingen initiatief nemen, met of zonder de hulp van anderen, bij de ontdekking van hun leerbehoeften, de doelstellingen formuleren, de geschikte leerstrategieën kiezen en implementeren en evalueren (Knowles, 1975).

Hieruit blijkt dat zelfregulerend leren een onderdeel is van zelfsturend leren. (Simons, 2005). Zelfsturend leren gaat nog een stap verder dan zelfregulerend leren.

2. Wat zijn de effecten van zelfgestuurd werken?

Er wordt steeds geopperd dat we leerlingen zelfgestuurd moeten laten werken. Heeft dat eigenlijk de positieve invloed die we voor ogen hebben? Wat zijn de negatieve invloeden?

2.1. Doelen behalen

Zelfsturing omvat onder andere de mate waarin een leerling zijn gedrag kan sturen. Door het sturen van het gedrag, kan een leerling doelen behalen. Dat kan gaan om een doel op korte tot lange termijn. Zo kan een persoon succesvol worden. Wanneer een leerling zichzelf hoge bereikbare doelen stelt en zijn gedrag stuurt, kan hij of zij deze behalen.

2.2. Veranderende tijd

De samenleving verandert. Meer en meer komt er een veelheid aan informatie af op de mensen. De digitalisering speelt daarin een belangrijke rol. Leerlingen moeten met die veelheid aan informatie leren omgaan. Het heeft geen zin dat leerlingen deze informatie letterlijk kunnen nazeggen. De leerlingen dienen gebruik te maken van de informatie die ter beschikking is. Dat zijn vaardigheden die ze leren dankzij zelfsturing. Een leerling dient voorbereid te worden op een job die mogelijks nog niet bestaat. Dat kan door zelfsturende vaardigheden aan te leren. Zo leren de leerlingen levenslang leren.

2.3. Voordeel in de klas

De leerkracht dient voortaan niet meer heel de tijd instructies te geven. Dankzij zelfsturing stevenen we af op een andere manier van lesgeven. Bij deze manier van lesgeven heeft de leerkracht meer tijd vrij om aan andere zaken te werken. Uit onderzoek van Liesbeth Kester, hoogleraar Onderwijswetenschappen bij de Universiteit Utrecht, blijkt dat leerkrachten meer tijd hebben om aan onderwijsverbetering te doen.

"Leraren hebben nu amper de tijd hun lessen aan te passen. Dat komt bij zelfsturing meer in beeld, al zal de coaching rol niet iedereen goed liggen.", zegt Liesbeth Kester. (Stichting Kennisnet, 2016).

2.4. Negatieve effecten

Het is ook mogelijk om leerlingen te overweldigen door zelfsturing in te voeren in de klas. Wanneer leerlingen over onvoldoende zelfsturende vaardigheden beschikken en een leerkracht op een te hoog niveau van zelfsturing begint, zullen bepaalde leerlingen hoogstwaarschijnlijk afhaken.

Ten eerste kunnen de leerlingen zich onzeker voelen bij een gebrek aan begeleiding. Dat kan leiden tot verkeerde keuzes in het leerproces en frustraties. Vooral het begin is moeilijk bij zelfsturing. Vele leerlingen lopen vast bij de beslissingen rond tijdsbeheer, materiaal... Wanneer leerlingen enkel focussen op de leerstofonderdelen waar ze reeds vertrouwd mee zijn of die hun interesseren, zullen ze de leerstof onvoldoende verwerkt hebben.

Verder kan ook een gebrek aan motivatie een negatief effect zijn van zelfsturing. Wanneer de leerlingen onvoldoende worden uitgedaagd of te weinig richtlijnen krijgen, kunnen ze gedemotiveerd raken.

3. Welke plek krijgt zelfsturing in de tweede graad vanuit de vernieuwingen van het secundair onderwijs? (eindtermen)

Zelfsturing krijgt een prominentere rol in het onderwijs, dat is ook merkbaar in de eindtermen die ontwikkeld werden bij de hervormingen van het secundair onderwijs. Er is een sleutelcompetentie die aandacht besteed aan zelfsturing, namelijk de sleutelcompetentie 'zelfbewustzijn en zelfexpressie, zelfsturing en wendbaarheid'. Leerlingen moeten het leerproces kunnen analyseren en reguleren. De eindtermen worden geformuleerd aan de hand van deze sleutelcompetenties.

3.1. Eindtermen

Ook uit de eindtermen van de tweede graad kan men afleiden dat zelfsturing steeds belangrijker wordt. De vernieuwingen van de eindtermen en zelfsturing zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Eindtermen zijn specifieke leerdoelen die vaststellen wat leerlingen op het einde van een bepaalde onderwijsfase moeten kennen, begrijpen en kunnen. Oorspronkelijk waren eindtermen doelend op de vaardigheden- en kennisoverdracht van de leerkracht naar de leerlingen. Met de vernieuwingen wordt er steeds meer nadruk gelegd op de ontwikkeling van bredere competenties, waaronder zelfsturing. Dit kan je afleiden uit volgende eindtermen:

Eindtermen 2de graad doorstroomfinaliteit

<p><u>Sleutelcompetenties:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ sociaal-relatieve competenties ➤ zelfbewustzijn en zelfexpressie, zelfsturing en wendbaarheid ➤ leercompetenties	<p>1.15 De leerlingen uiten hun gevoelens respectvol.</p> <p>1.16 De leerlingen zoeken hulp bij intra- en interpersoonlijke problemen.</p> <p>1.17 De leerlingen geven feedback over hun eigen gedrag en dat van anderen bij een gebeurtenis aan de hand van aangereikte feedbacktechnieken.</p> <p>1.18 De leerlingen geven aan waar ze hulp kunnen vinden in verband met emotieregulatie.</p> <p>5.1 De leerlingen bewaken in interacties hun eigen fysieke en mentale grenzen.</p> <p>13.2 De leerlingen reflecteren over de impact van hun leeropvattingen en leerstrategieën en die van anderen met betrekking tot leerdomeinen in functie van mogelijke bijsturing.</p> <p>13.15 De leerlingen beoordelen hun leerproces en hun leerresultaat op afgesproken momenten.</p> <p>13.16 De leerlingen analyseren sterktes en zwaktes van hun leerresultaat en leerproces in functie van hun leerloopbaan.</p> <p>13.17 De leerlingen reguleren hun leeropvattingen, hun leerproces en hun leerresultaat aan de hand van strategieën.</p> <p>15.4 De leerlingen maken efficiënte en bewuste keuzes met betrekking tot tijd en hulpmiddelen bij het stapsgewijs uitwerken van een zelfgekozen idee om één of meerdere zelfbepaalde doelstellingen te bereiken.</p>
---	--

(Eindtermen, 2021)

3.2. Leerplan economie tweede graad

Daarnaast is zelfsturing aanwezig in het leerplan economie van de tweede graad van het katholiek onderwijs. Dat is merkbaar in onderstaande punten uit het leerplan.

- De basisvorming rond de financieel economische competenties is gericht op zelfredzaamheid en basisinzichten om actuele economische berichtgeving in de media te begrijpen, de specifieke vorming biedt een kader om de werking van de economie te analyseren vanuit een breed en maatschappelijk perspectief.
- Doelen m.b.t. sociale rechtvaardigheid zijn nauw verweven met leerplandoelen rond de werking van de arbeidsmarkt en sociale zekerheid in België.
(VVKSO, *Leerplan economie 2de graad doorstroom*, 2021)

3.3. Gemeenschappelijk funderend leerplan

Verder is zelfsturing aanwezig in het gemeenschappelijk funderend leerplan van het katholiek onderwijs. Dat is afleidbaar uit onderstaande punten van het leerplan.

- In functie van het verzamelen, structureren en verwerken van informatie gebruiken leerlingen media op een juridische en ethisch correcte manier en worden bronnen beoordeeld op betrouwbaarheid, correctheid en bruikbaarheid. (II-GFL-ddaa 4.2)
- Het nemen van initiatieven doet leerlingen zin krijgen in ondernemen en bereidt hen voor op hun toekomstige positie van werknemer of werkgever.
- De leerlingen beoordelen eigen voorkeuren, interesses, mogelijkheden en beperkingen met betrekking tot leren en studeren, vakken en studiedomeinen. (II-GFL-ddaa 7.1)
- De leerlingen kunnen hun leren plannen en organiseren, en gebruiken studievaardigheden en leerstrategieën op een betekenisvolle manier. (II-GFL-ddaa 7.2)
- De leerlingen verwerven metacognitieve kennis en vaardigheden en zetten die in bij het leren. (II-GFL-ddaa 7.3)
- De leerlingen denken aan de hand van interne en externe, stabiele en veranderlijke factoren na over de mate waarin ze succesvol kunnen leren. (II-GFL-ddaa 7.4)
- De leerlingen beïnvloeden op een positieve manier hun eigen leren. (II-GFL-ddaa 7.5)
- De leerlingen maken een onderbouwde studie- of beroepskeuze op basis van relevante inzichten en vaardigheden. (II-GFL-ddaa 7.6)
(VVKSO, *Gemeenschappelijk funderen leerplan 2de graad*, 2021)

4. Beschikken leerlingen over voldoende zelfsturingsvaardigheden?

De vaardigheden die leerlingen nodig hebben, ontwikkelen zich geleidelijk aan. Die vaardigheden ontwikkelen zich niet bij elke leerling even snel, dat hangt namelijk af van zijn of haar kennis, ervaring en leeftijd. Er is niet 'de zelfsturende leerling' of 'het zelfgestuurd leren'. Vooraleer ik een lessenpakket uitwerk om zelfsturing te versterken tijdens de les economie, is er extra informatie nodig over de populatie.

4.1. In welke mate zijn leerlingen vertrouwd met zelfsturing?

Bij het afnemen van de enquête tijdens mijn stage, merkte ik dat er heel wat vragen rezen rond het begrip zelfsturing. De leerlingen kenden dit helemaal niet en hadden er nog nooit van gehoord maar waren wel nieuwsgierig naar het begrip. In 4.3 Resultaten zien we of dat een algemene tendens is bij de leerlingen van de tweede graad economie.

4.2. Onderzoeksmethode

Om de zelfsturingsvaardigheden van de leerlingen te onderzoeken heb ik een bevraging gedaan. Deze werd digitaal afgenomen via een vragenlijst in Google Forms. Mijn doelgroep waren leerlingen van de richting economie van de tweede graad. Ik heb respons van 108 leerlingen uit verschillende scholen en verschillende richtingen.

Ik heb onder andere de leerlingen bevroegd waarbij ik nadien een deel van mijn ontwerp heb uitgetest.

In de vragenlijst heb ik de 3 fasen van de leercyclus met hun onderdelen bevroegd. De 3 fasen van het model van Zimmerman zijn de voorbereidingsfase, uitvoeringsfase en de evaluatiefase. De vragenlijst bestond vooral uit gesloten vragen. De leerlingen werden gevraagd om telkens op een schaal van 1 tot 10 aan te geven hoe zij hun leerproces vorm geven. De vragenlijst kan u terugvinden in bijlage 10.

4.3. Resultaten

Het resultaat van de enquête kan u vinden in bijlage 11. Omwille van de grootte van het bestand is de tabel opgesplitst. Een grafische weergave vindt u in bijlage 12.

Eerst heb ik de leerlingen enkele vragen gesteld over de voorbereidingsfase. Deze fase bevat het verloop dat vooraf gaat aan het leren. De voorbereidingsfase bestaat volgens het model van Zimmerman uit taakanalyse en zelfmotivatie. Onder taakanalyse vallen de doelen, tijdsplanning, voorkennis, het materiaal en de omvang van de groep. Onder zelfmotivatie vallen de belangrijkheid en interesse voor de opdracht in de ogen van de leerling.

4.3.1. Doelen

De eerste vraag ging over de doelen. In de voorbereidingsfase is het belangrijk dat de leerling de doelen kent om te weten wat er verwacht wordt. De leerling weet wat te doen om de gestelde doelen te bereiken. De cijfers in grafiek 1 geven aan dat 63,1 procent van de leerlingen de doelen van de opdracht kent. Dit komt omdat de leerkracht meestal aangeeft waarom een opdracht moet uitgevoerd worden. In "Lift voor economie" bijvoorbeeld werden de doelstellingen opgenomen in het boek. Wanneer een doel bereikt is, kan deze worden afgevinkt.

4.3.2. Planning

Naast de doelen moeten leerlingen ook een planning kunnen maken om hun leerproces te sturen. Uit de resultaten van grafiek 2 blijkt dat de leerlingen weinig tot nooit een planning maken voor hun huiswerk. De leerlingen zijn dus niet gewoon om hun leerproces in te plannen. De conclusie is dat leerlingen deze vaardigheid van zelfsturing nog niet bezit.

4.3.3. Voorkennis

Van de 108 leerlingen geven 51 leerlingen in de vragenlijst aan regelmatig na te denken over wat ze reeds kennen voor ze aan een opdracht beginnen. Dit blijkt uit grafiek 3 in bijlage 12.

4.3.4. Materiaal

Uit de vragenlijst blijkt dat 53,3 procent van de leerlingen regelmatig nadenkt over het materiaal dat ze nodig hebben alvorens te starten aan hun schoolwerk. Daarnaast geeft 36,4 procent van de leerlingen aan dat ze soms nadenken over het materiaal. Deze gegevens zijn terug te vinden in grafiek 4 in bijlage 12. Verder blijkt uit grafiek 5 dat hun materiaal geregeld klaarligt alvorens te beginnen. Dat is alvast een goede start van hun leerproces. Met het juiste materiaal kunnen ze al goed inschatten wat ze nodig hebben tijdens hun leerproces. Daarnaast verliezen ze tijdens de opdracht niet veel tijd door materiaal te zoeken of te nemen.

4.3.5. Omvang van de groep

De leerlingen geven aan dat ze af en toe zelfstandig werken voor het vak economie. In grafiek 6 blijkt dat ze een 5 tot 7 geven op een schaal van 1 tot 10. Verder geven ze in grafiek 7 aan dat ze iets vaker zelfstandig werken voor andere vakken. Grafiek 8 illustreert dat de leerlingen af en toe in duo werken tijdens de les economie. Al zijn de antwoorden in deze grafiek verdeeld. Dit is opmerkelijk. Komt dit omdat er niet altijd wordt aangegeven dat ze in duo mogen werken? Dit is ook van toepassing voor andere vakken in grafiek 9.

4.3.6. Motivatie

Grafiek 10 geeft weer dat leerlingen niet gemotiveerd zijn om naar school te komen. Zelfs 23,1 procent van de leerlingen heeft op een schaal van 1 tot 10 gereageerd met een 1. Ze zijn niet gemotiveerd om aan hun huiswerk te beginnen. Dit blijkt uit grafiek 11. Grafiek 12 toont aan dat leerlingen niet gemotiveerd zijn om een taak te maken.

Uit grafiek 13 blijkt dat 24,1 procent van de leerlingen zichzelf motiveert om aan een taak te beginnen. Daarnaast blijkt 49,1 procent zichzelf soms te motiveren om aan een taak te beginnen. Bepaalde leerlingen spreken zichzelf moed in, anderen denken toekomstgericht, nog anderen belonen zichzelf achteraf. Sommige leerlingen worden gemotiveerd door hun ouders.

Vervolgens peilde ik naar de uitvoeringsfase. Deze fase bevat de stappen tijdens het leren zelf. De uitvoeringsfase bestaat volgens het model van Zimmerman uit zelfcontrole en zelfobservatie. Zelfcontrole bestaat volgens Zimmerman uit de leerstrategie, transfer van leerstof, herhalen van leerstof, verbanden leggen, structureren, tijdbeheer en focus. Verder bestaat zelfobservatie uit zichzelf bijsturen aan de hand van de doelen.

4.3.7. Leerstrategie

Leerlingen geven aan af en toe een stappenplan aangereikt te krijgen. Regelmatig moeten ze zelf de stappen kunnen zoeken om aan een taak te beginnen. Dit blijkt uit grafiek 14 in bijlage 12. Grafiek 15 vertaalt de verschillen in zelfsturende vaardigheden bij leerlingen. Sommige leerlingen denken af en toe na over de mogelijke leerstrategie, andere (14,8 procent) geven aan nooit na te denken over hun leerstrategie.

4.3.8. Herhalen van de leerstof

In grafiek 16 wordt geïllustreerd dat de leerlingen de leerstof soms herhalen. Van de 108 leerlingen geeft 22,2 procent een 5 aan op een schaal van 1 tot 10. Mogelijks weten ze de betekenis van de vraag niet. Een andere mogelijke verklaring zou zijn dat ze sommige vakken of leerstofonderdelen liever herhalen dan andere.

4.3.9. Structureren van de leerstof

Uit grafiek 17 blijkt dat de antwoorden bij de vraag 'In welke mate structureer je de leerstof?' verdeeld zijn. Van de 108 leerlingen geeft 15,7 procent van de leerlingen aan de leerstof nooit te structureren. Daarentegen geeft 30,3 procent van de leerlingen aan regelmatig de leerstof te structureren. De leerlingen hebben duidelijk allemaal een andere studeermethode. Sommigen structureren de leerstof aan de hand van bijvoorbeeld een mindmap of samenvatting, anderen structureren de leerstof helemaal niet.

4.3.10. Tijdsbeheer

Voorts laat grafiek 18 zien dat de leerlingen regelmatig de tijd in het oog houden tijdens een opdracht. Van de 108 leerlingen geeft 12% aan dit altijd te doen. Daarnaast geeft 12 procent van de leerlingen aan dit nooit te doen. Daarentegen geeft 24,1 tot 34,3 procent van de leerlingen aan dit regelmatig te doen.

4.3.11. Focus

Grafiek 19 duidt op de focus van de leerlingen tijdens een opdracht. Van de 108 leerlingen geeft 22,2 procent aan zich de helft van de tijd te laten afleiden. Van de 108 leerlingen geeft 34,3 tot 51 procent aan zich meestal te kunnen focussen op een opdracht.

4.3.12. Zelfobservatie

Van de 108 bevraagde leerlingen geeft 45,4 procent van de leerlingen aan zichzelf bij te sturen aan de hand van de doelen. Dat wordt weergegeven in grafiek 20 in bijlage 12.

Tot slot kwamen er enkele vragen over de evaluatiefase aan bod. Deze fase bevat de stappen tijdens het leren zelf. De evaluatiefase bestaat volgens het model van Zimmerman uit zelfevaluatie en zelfreactie. De zelfevaluatie omvat het bereiken van de doelen, de reden daarachter en het gevolg daaraan. De zelfreactie daarentegen bevat hoe ging het, het gevoel en de reactie daarop.

4.3.13. Controle van de opdracht en doelen

Grafiek 21 toont aan dat 46,2 tot 64,7 procent van de leerlingen hun opdracht nakijkt. Dit kunnen toetsen, taken of een opdracht zijn. Bovendien kijken de bevraagde leerlingen ook meestal na of ze alle doelen bereikt hebben. Dat wordt aangetoond in grafiek 22 in bijlage 12.

Grafiek 23 geeft aan dat 15,7 procent van de leerlingen niet bewust zijn waarom ze de doelen niet bereiken. De leerlingen controleren wel of de doelen bereikt zijn, maar daarna geven ze er geen gevolg meer aan.

4.3.14. Verloop opdracht en gevolg

Uit grafiek 24 blijkt dat leerlingen 42,6 procent van de tijd niet nadenkt hoe hij of zij het anders moet aanpakken. 50,1 procent van de leerlingen geeft aan dit wel te doen.

In grafiek 25 kan u zien dat leerlingen nadenken over het verloop van de opdracht. Ze denken hier 54,6 tot 72,2 procent van de tijd over na. Opvallend is dat leerlingen wel nadenken over het verloop van de opdracht, maar zelden over progressie.

4.4. Algemeen besluit betreffende de leercyclus van Zimmerman

Uit de resultaten concludeer ik dat leerlingen nog belangrijke zelfsturende vaardigheden kunnen gebruiken. De leerlingen kunnen zichzelf voorbereiden op de opdracht, maar hier loopt het soms al wat stroef. Ook planning is veelal een probleem, waardoor hun leerproces soms niet tijdig afgerond is. De motivatie is voornamelijk nog extern. De leerlingen zouden zich meer intrinsiek moeten kunnen motiveren. Intrinsieke motivatie verhoogt namelijk de betrokkenheid, het welzijn en de autonomie. Ook voor de uitvoeringsfase bezitten leerlingen nog weinig zelfsturende vaardigheden. Hier zullen ze waarschijnlijk vastlopen indien weinig ondersteuning. Bij de evaluatiefase slagen leerlingen er al in om goed te kunnen reflecteren, maar deze reflecties inzetten om hun leerproces te sturen blijkt nog niet evident te zijn.

4.5. Kritische reflectie

De leerlingen stelden zich de vraag of de enquête voor alle vakken bedoeld was of eerder specifiek voor het vak economie. Een specifieke bevraging voor economie zou gericht geweest zijn.

Bij de uitvoeringsfase heb ik het evenwel te beperkt gehouden. Er zou ook vermeld kunnen worden; voorbeelden zoeken, relaties leggen met andere leerstof...

De leerlingen vonden de vragenlijst nogal lang. Ik stel me wel de vraag of dit een impact heeft gehad op het resultaat en of er effectief een overload aan vragen was.

5. Welke coaching tools bestaan er om leerlingen aan te zetten tot zelfsturing?

Bij zelfsturing bereiken leerlingen zelfstandig de leerdoelen met begeleiding van de leerkracht. De leerkracht helpt waar nodig en moet ervoor zorgen dat leerlingen goede keuzes maken. Uit onderzoek van Kostons blijkt dat de leerkracht vaak de mogelijkheden van leerlingen tot zelfsturing belemmert. (Kostons, e.a., 2014) Voor een leerkracht is de bevordering van zelfsturing bij leerlingen ook helemaal niet zo simpel als het lijkt. Bijgevolg ben ik op zoek gegaan naar enkele coaching tools voor leerkrachten.

Leerkrachten spelen een belangrijke rol in het bevorderen van zelfsturing. Leerlingen nemen ook een andere rol aan dan in traditioneel leerkrachtgestuurd onderwijs. Het is essentieel dat de rollen van leerkrachten en leerlingen complementair zijn. (Lunenberg & Korthagen, 2003)

5.1. Coachende rol

De leerkracht heeft een coachende rol. De verantwoordelijkheid van een leerkracht is dat leerlingen 'leren leren'. Dat kunnen de leerkrachten doen door zelfsturing toe te passen in de lessen. Zo leren de leerlingen zelfstandig nieuwe kennis ontwikkelen. De leerkracht kan ondersteuning bieden, vragen beantwoorden, feedback geven en de voortgang van de studenten volgen.

Het is de bedoeling dat de leerkracht erover waakt dat de leerlingen alle doelen en eindtermen behalen. Volgens Boekaerts moet de leerkracht aan het begin de leerlingen nog sterk sturen, geleidelijk aan kan de leerkracht die sturing afbouwen, dit uiteraard met de gepaste instructies. (Boekaerts, 1999) De leerkracht kan bijvoorbeeld eerst bepaalde websites, online tools en materialen aanbieden waaruit ze kunnen kiezen. Volgens Hendriks moeten ze uiteindelijk zelf op zoek kunnen gaan naar de nodige informatie. (Hendriks, 2013) Zo kunnen leerlingen bijvoorbeeld op onderzoek gaan naar een thema. Wanneer ze vragen hebben kunnen ze die stellen aan een expert (de leerkracht). In Lift of Economie Direct gaan ze in elk hoofdstuk aan de slag met één of meerdere onderzoeksvragen. De bedoeling is dat ze een logboek bijhouden waardoor de leerkracht kan zien hoever ze zitten. Het is niet de bedoeling dat leerlingen meteen de hulp van de leerkracht inroepen. Indien de leerling niet meteen weet hoe het verder moet, kan hij of zij eerst hulp vragen aan een medeleerling of informatie opzoeken op het internet.

Er kunnen bij zelfsturing wel nog steeds klassikale instructiemomenten plaatsvinden, bijvoorbeeld samen de theorie doornemen of een instructie geven. Oefeningen en toepassingen daarentegen kunnen wel zelfgestuurd. Het is de bedoeling dat de leerkracht de leerlingen daarna de kans geeft om nieuwe kennis zelf toe te passen. Bij zelfsturing wordt er geen stappenplan gegeven, maar gaan leerlingen zelfstandig aan het werk. Leerlingen moeten zelfstandig zoeken welke leerstrategie geschikt is.

5.2. De voorbereidingsfase

5.2.1. Taakanalyse

Wat zijn de doelen?

De leerlingen werken doelgericht. De doelen worden samen met de leerlingen opgesteld, ze begrijpen de doelen en zien het belang ervan in. Het gaat zowel om inhoudelijke doelen als vaardigheidsdoelen (samenwerken, communiceren, probleemoplossend denken en ICT-vaardigheden).

De leerdoelen dienen op niveau van de leerlingen te zijn. De bijhorende leeractiviteiten moeten uitdagend zijn, maar er moet ook rekening gehouden worden met niveauverschillen.

De leerkracht bepaalt welke leerdoelen hij of zij zou willen dat de leerlingen bereiken. De doeleinden worden met de leerlingen besproken. Tot slot is het de taak van de leerkracht om te zorgen dat de leerlingen alle doelen begrijpen en het nut ervan inzien. Met duidelijke leerdoelen weten de leerlingen wat van hen verwacht wordt. Voorts zijn duidelijke afspraken met de leerlingen maken belangrijk.

Tijdsplanning

De leerlingen leren zelfstandig een planning opstellen (vb. planning voor een bepaalde taak of examenplanning). De leerkracht voorziet hiervoor voldoende oefenkansen.

Wat kan / ken ik al? (voorkennis)

De leerkracht kan de leerlingen laten schematiseren wat ze al weten, welke linkjes ze al leggen, welke antwoorden ze verwachten van de les. Dat kan onder andere door een mindmap te maken. Daarin staat dan 'Wat weten ze al? Wat willen ze nog leren?'. Daarnaast kan de leerkracht ook enkele vragen stellen over de leerstof om de voorkennis te testen. Dat kan bijvoorbeeld via Bookwidge of Socrative, dat gemakkelijk te controleren is.

De informatie die je krijgt bij het toetsen van de voorkennis kan de leerkracht gebruiken bij de volgende stap in het leerproces. Deze informatie helpt bij differentiatie, de inschatting wie nog welke informatie nodig heeft, of het uitbreiden van de les om tegemoet te komen aan de verwachtingen.

Welk materiaal / bronnen heb ik nodig?

De leerkracht laat de leerlingen best eens nadenken over het materiaal dat ze nodig hebben voor de opdracht. De leerlingen dienen het materiaal alvast klaar te leggen vooraleer de opdracht start. Een leerkracht kan dit rustig opbouwen door eerst een materiaallijst te geven. Vervolgens kan de leerkracht aan de leerling vragen om het nodige materiaal eerst eens op te lijsten. Tot slot dient de leerling dit proces helemaal zelf te kunnen. Indien de leerling tijdens het leerproces ontdekt dat hij of zij niet al het nodige materiaal had voorzien, is dat niet zo erg. De leerling ontdekt zo zelf de fout en zal die nadien minder snel opnieuw maken. De fouten die leerlingen maken, zijn leerkansen. Wanneer leerlingen zelf tot het juiste materiaal komen, worden ze actieve deelnemers in het leerproces.

Eigen keuzes

De zelfdeterminatietheorie van Ryan en Deci benadrukt het belang van het bieden van autonomie en keuzevrijheid aan leerlingen, omdat dit bijdraagt aan hun intrinsieke motivatie en betrokkenheid bij het leren. De leerlingen moeten keuzes maken in hun leerproces. Wanneer leerlingen leertaken kunnen kiezen waarvan ze de waarde, het belang en de relevantie zien, stimuleert dat de motivatie en zelfstandigheid. Daarenboven laat de leerkracht de leerlingen subdoelen stellen. 'Hoe bereik ik mijn doel, wie heb ik daarvoor nodig?' Zo leren de leerlingen hun leerproces sturen en beïnvloeden. Dit heeft een positief effect op hun motivatie en betrokkenheid. Het stelt hen ook in staat om hun talenten en passies te ontdekken en te ontwikkelen.

5.2.1. Zelfmotivatie

Metacognitie en motivatiestrategieën blijken de grootste impact te hebben op zelfsturing (Kostons, Donker & Opdenakker, 2014).

Hoe sterk spreken deze opdrachten / dit thema me aan?

De leerkracht kan de interesses van de leerlingen bevragen en hen betrekken bij het thema van de leerstof. De leerkracht kan de leerstof bijvoorbeeld verbinden met de actualiteit.

Jezelf motiveren

Het leerproces wordt beïnvloed door tal van factoren. Bijgevolg is de motivatie en doorzetting belangrijk. De leerkracht kan de leerling belonen na afronding van een taak. Wanneer de leerling een beloning in het vooruitzicht heeft, zal de motivatie toenemen. De leerling kan ook zichzelf belonen na een taak. Dat kan onder andere door punten, maar dan spreken we van extrinsieke motivatie. De bedoeling is dat de leerling intrinsieke motivatie zal tonen. Dat is motivatie die vanuit jezelf komt, omdat je het zelf wil.

De bedoeling is dat je de intrinsieke motivatie aanspreekt door leerlingen nieuwsgierig te maken en te motiveren. Dat kost de leerlingen minder inspanning, ze leren sneller en houden het leren langer vol. De zelfsturing vindt heel bewust plaats bij intrinsieke motivatie. Leerlingen die intrinsiek gemotiveerd zijn, kunnen zich beter concentreren en meer inzet tonen. Voorts hebben de leerlingen meer doorzettingsvermogen en plezier in het leren. Een leerkracht kan de leerlingen nieuwsgierig maken door bijvoorbeeld een leuke intro in de les. Die intro kan bijvoorbeeld actualiteit zijn of een onderzoeksvraag die je doorheen het thema zal oplossen. Bij economie zijn er veel mogelijkheden om de actualiteit aan de les te koppelen. Daarnaast is het boek Lift hiervoor goed, omdat het boek steeds start met een verkennende intro waaruit een onderzoeksvraag voort komt.

Voorts kan een leerkracht leerlingen aanzetten tot het opsplitsen van doelen. Wanneer een doel veraf lijkt te liggen, is een leerling minder gemotiveerd om eraan te beginnen. Door de doelen op te splitsen, wordt een leerling sneller beloond aangezien ze sneller voldaan zijn. Verder is het de taak van de leerkracht om de leerling de doelen te laten noteren op papier. Wanneer een leerling op papier ziet wat er nog moet gebeuren, zal hij of zij meer geneigd zijn dit te volgen. Indien het fout loopt, kan de leerling de planning nog aanpassen. Tot slot is het belangrijk dat een leerkracht de leerlingen laat geloven in hun capaciteiten. Leerlingen van de tweede graad zijn vaak onzeker. Dat is niet goed, aangezien angst een negatieve invloed heeft op de motivatie.

5.3. De uitvoeringsfase

5.3.1. Zelfcontrole

Leerstrategie bepalen

De leerlingen hebben vaak moeite om hun vertrouwde leerstrategie te veranderen, omdat ze denken dat ze die niet kunnen verbeteren.

Gespreid leren

Een leerstrategie die de leerlingen kunnen toepassen is 'spaced practice'. De leerlingen spreiden de leermomenten over de tijd met genoeg tijdsinterval (spacing gap) tussen de momenten. Het is de bedoeling dat de leerling tijdens elk leermoment alle leerstof doorneemt. Door deze leerstrategie toe te passen, onthoudt de leerling de leerstof beter. De leerling zal bij elk leermoment meer moeite moeten doen om de informatie op te halen. Daardoor boekt de leerling meer leerwinst wanneer hij of zij zich de leerstof herinnert.

Een leerkracht kan de leerling helpen om deze leerstrategie toe te passen en bij nieuwe leerstof een deel van de oefeningen uitstellen. Daarnaast kan de leerkracht opteren om huiswerk niet meteen na nieuwe leerstof te geven. Voorts kan de leerkracht de leerstof verschillende keren aan bod laten komen. Dat kan onder andere in de les, via huiswerk. Tot slot heeft de leerkracht de taak nieuwe en minder recente leerstof in één opdracht te koppelen.

Actief verwerken van de leerstof

De leerlingen onthouden beter als ze de leerstof actief verwerken. Leerstof actief verwerken doen leerlingen volgens het SOI-model. De S staat voor informatie Selecteren, vervolgens info met elkaar verbinden door te Organiseren en tot slot die info Integreren in wat ze reeds weten. Dat kunnen leerlingen onder andere doen door een concept-map, de Cornellmethode, 5W1H-vragen... Een leerkracht kan de leerling helpen om deze leerstrategie toe te passen door hen schema's en mindmaps te leren maken.

Daarnaast is het belangrijk dat de leerling wordt gewezen op inefficiënte leerstrategieën zoals overschrijven, markeren en herlezen.

Nieuwe leerstof toepassen op een oefening of andere context.

Het is de verantwoordelijkheid van de leerkracht om de leerstof steeds te koppelen aan eerder geziene leerstof, voorbeelden uit de praktijk of uit de actualiteit. Uiteindelijk dient de leerling deze transfer ook zelf te kunnen maken.

Herhalen van de leerstof

Leerlingen dienen hun cognitieve leerstrategieën in te zetten. Dat kunnen ze doen door bijvoorbeeld: herhalen van economische termen of een grafiek tekenen om het verband tussen curven te zien. Daarvoor bestaan er handige tools, zoals Quizlet en BookWidget.

Figuur 2: Voorbeeld van flitskaarten van Quizlet (Quizlet, 2022)

Verbanden en structuur

Het beste is om kennis zelf te verbinden en te construeren. Kennis kan verbonden worden door ervaringen op te doen en te reflecteren over deze ervaringen. Dat kan best in combinatie met sociale vaardigheden, dat is in contact en samenspraak met anderen. Zo maakt de leerling verbindingen met de kennis waarover hij of zij reeds beschikt. Bijgevolg zijn alle 'hersensmindmaps' verschillend, aangezien iedereen een andere voorkennis heeft. Daarom is het belangrijk met medeleerlingen te praten en vanuit andere invalshoeken te kijken. Bijgevolg worden de verbindingen sterker door samenwerking.

Tijdsduur tijdens de opdracht.

De leerkracht dient steeds de tijdsduur van een opdracht te vermelden en een timer te laten lopen opdat de leerlingen de tijd in het oog kunnen houden. Het is de taak van de leerkracht om eerst te beginnen met een time-timer of een zandloper op de bank. Op deze manier kunnen de leerlingen duidelijk zien hoe de tijd langzaam verstrijkt en hoeveel tijd ze nog over hebben om hun taak af te ronden.

Verder kan een logboek helpen bij tijdsbeheer. Een logboek geeft weer waar een leerling mee bezig is. Bijgevolg krijgt zowel de leerling als de leerkracht een duidelijk beeld van het verloop van het leerproces.

Focus

Sommige leerlingen zijn snel afgeleid en kunnen zich niet focussen op de essentie.

Een effectieve methode die vaak wordt gebruikt bij het werken aan lastige taken is de Pomodorotechniek. Bij deze techniek verdeel je je tijd in delen. Je stelt een timer in op 20/25 minuten en werkt gedurende die tijd aan je opdracht. Zodra de werktijd voorbij is, neem je vijf minuten pauze. Vervolgens herhaal je dit proces. Na vier herhalingen neem je een langere pauze. Deze cyclus wordt herhaald tot de taak voltooid is.

5.3.2. Zelfobservatie

Stuur jezelf bij aan de hand van de doelen.

Tussentijdse evaluatie en feedback is belangrijk voor het leerproces van de leerling. Geef als leerkracht tussentijds feedback zodat de leerling zichzelf kan bijsturen. Feedback is het meest effectief als leerlingen nog niet de status van expert of van grote bedrevenheid hebben. Het werkt het best als er fouten worden gemaakt of als er sprake is van onvolledige kennis en begrip. Fouten zorgen voor kansen. (Hattie, 2013)

Deel drie verschillende kaarten uit aan je leerlingen. Na de instructie kunnen ze zelf inschatten of ze zelfstandig (groene kaart) of met een klasgenoot (gele kaart) aan de slag kunnen. Indien ze de rode kaart tonen, hebben ze een extra instructie nodig hebben.

5.4. De evaluatiefase

5.4.1. Zelfevaluatie

Heb ik de doelen bereikt?

Aan het einde van de les moeten de leerlingen zelf inschatten hoe goed ze een les begrepen hebben en waar ze volgende keer kunnen starten. Dat kunnen ze doen via een exit ticket of een 1-2-3-ticket. Zo krijgen de leerlingen en de leerkracht een beter zicht op hun leerproces.

3-2-1-TICKET

Sluit je les af met dit 3-2-1-ticket. Zo krijg je inzicht in hoe je leerlingen jouw les verwerkt hebben en speel je de volgende les meteen in op hun behoeften. Bovendien krijgen ook je leerlingen inzicht in hun leerproces.

KLASS

The image shows two identical 3-2-1 ticket forms side-by-side. The left form is green and the right form is purple. Each form has a dashed border and a scissors icon above it, indicating it is a cut-out. The forms are structured as follows:

- Green Form (Left):**
  - Header: **3-2-1**
  - Field: Naam:
  - Section: **3** dingen die je tijdens de les geleerd hebt:
    - 3
    -
    -
  - Section: **2** vragen die je nog wil stellen:
    - 2
    -
    -
  - Section: **1** ding wil je straks doorvertellen aan je mama en/of papa, je vriend(in), je broer of zus. Wat is dat?:
    - 1
    -
- Purple Form (Right):**
  - Header: **3-2-1**
  - Field: Naam:
  - Section: **3** dingen die je tijdens de les geleerd hebt:
    - 3
    -
    -
  - Section: **2** vragen die je nog wil stellen:
    - 2
    -
    -
  - Section: **1** ding wil je straks doorvertellen aan je mama en/of papa, je vriend(in), je broer of zus. Wat is dat?:
    - 1
    -

Figuur 3: 3-2-1-ticket (Klasse, 2019)

EXIT TICKET

Sluit je les af met dit Exit ticket. Zo krijg je inzicht in hoe je leerlingen jouw les verwerkt hebben en speel je de volgende les meteen in op hun behoeften. Bovendien krijgen ook je leerlingen inzicht in hun leerproces.

KLASS

The image shows two versions of an 'EXIT TICKET' form. The left version has a yellow background and a headphones icon. The right version has a teal background and a sneaker icon. Both forms are identical in layout and content. Each form starts with a name field: 'Na deze les wil ik, <naam>:'. Below this is a list of seven reflection questions, each with a radio button: 'de uitleg nog 1 keer horen', 'meer voorbeelden krijgen', 'meer oefeningen maken', 'de leerstof thuis nog even bekijken', 'overgaan naar nieuwe leerstof (want de leerstof begrijp ik)', 'de leerstof alleen nog tegenkomen in mijn hoofd (want de leerstof vind ik saai)', and 'nog meer te weten komen over de leerstof (want de leerstof boeit me)'. There is a final radio button for 'nog iets anders:' followed by a text box. At the bottom of each form is a star rating section: 'Kleur het aantal sterren dat je aan deze les wil geven:' followed by seven stars.

Figuur 4: Exit ticket (Klasse, 2019)

Wat moet ik volgende keer anders doen?

De leerkracht dient de leerlingen aan te sporen om feedback te vragen. Daarnaast is het de taak van de leerkracht om opbouwende feedback te geven. Feedback heeft een nadelige uitwerking wanneer de feedback het zelfbeeld in gevaar brengt. (Sutton Trust, 2011)

In een feedbackmodel van Hattie en Timperley worden steeds drie vragen gesteld:

1. Waar ga ik heen? (feed-up) Dit beschrijft wat de doelen zijn en hoe de leerling ze kan bereiken.
2. Hoe ga ik? (feedback) Dit beschrijft welke vorderingen de leerling heeft gemaakt om het doel te bereiken.
3. Wat is mijn volgende stap? (feed-forward) Dit beschrijft welke vorderingen de leerling nog moet maken om het doel te bereiken. (Hattie J., Timperley, H., 2007)

Deze vragen worden gesteld op volgende niveaus: feedback op een taak of product, feedback op het leerproces, feedback op zelfregulatie en feedback op persoonlijk niveau. De leerlingen kunnen de vooruitgang evalueren door middel van zelfbeoordeling, reflectieverslagen of peer-feedback.

5.4.2. Zelfreflectie

Reflectie is belangrijk bij zelfsturing, zo leer je jezelf bijsturen. (Verstraete & Nijman, 2016).

Op welke manier zal jouw reactie van invloed zijn op het leerproces in de toekomst?

Het is belangrijk om leerlingen aan te zetten tot reflecteren over hun leerproces. Hoe ging het? Wat kan beter? Dit kan onder andere door een exit ticket of een zelfreflectie die je hen geeft op papier. (Klasse, 2019)

Voorts zou een leerkracht ook gebruik kunnen maken van de werkvorm 'De vier vragen / ABCD'tje'. Dankzij ABCD kan een leerkracht helpen een probleem bespreekbaar maken. De leerkracht stelt de leerlingen vier vragen. Zo dienen de leerlingen te reflecteren over hun leerproces.

- 1) Wat probeerde je te bereiken?
- 2) Wat ging goed?
- 3) Wat zou je de volgende keer anders doen?
- 4) Heb je hulp nodig?

5.5. Uitdagende leeractiviteiten uitvoeren en verwerken

De leeractiviteiten dienen interessant, uitdagend en betekenisvol te zijn. Zo zijn de 3 basisbehoeften van Ryan en Deci vervuld: autonomie, relatie en competentie. Dit dien je te doen aan de hand van beeldmateriaal en concreet materiaal, excursies of gastsprekers.

Verwerken: kunnen ze door een PowerPoint te maken, een weblog starten, een quiz maken voor medeleerlingen, een mindmap maken... De leerkracht dient de leerlingen ook aan te moedigen om zelfstandig onderzoek te doen en bronnen te raadplegen om een beter begrip te krijgen van de principes en ideeën binnen de economie. Ze kunnen bijvoorbeeld online artikelen lezen of een economisch probleem analyseren.

Daarnaast kan de leerkracht de leerlingen stimuleren om samen te werken aan opdrachten of economische vraagstukken. Zo kunnen ze discussies voeren. Bij discussies gaan leerlingen op zoek naar argumenten en analyseren ze de leerstof beter. Daarnaast bekijken ze de leerstof vanuit een andere bril.

Je dient als leerkracht natuurlijk wel rekening te houden met niveauverschillen in de klas. Dat kan je doen door te differentiëren. In 'Begeleiden van zelfsturing en samenwerking' definiëren ze differentiatie als: "Een onderwijsaanpak waarbij docenten proactief de inhoud, de didactiek, de materialen of de gevraagde leeractiviteiten zodanig aanpassen aan hun leerlingen dat ze tegemoet kunnen komen aan de verschillen tussen leerlingen om hen stuk voor stuk optimale mogelijkheden tot ontwikkeling te bieden". Een leerkracht kan onder andere differentiëren op vlak van de leerdoelen, feedback en groepen. (Begeleiden van zelfsturing en samenwerking, 2022)

De leerkracht mag het klassenmanagement niet over het hoofd zien. Het is belangrijk om steeds overzicht over de klas te hebben. De leerkracht begint best met een rondje in de klas om te zien of ze kunnen beginnen en kan de naam van de leerlingen met een langere vraag noteren.

Laat leerlingen een planning maken voor wat ze die les willen bereiken en laat hun aanduiden wat gelukt is. Zo hebben ze zelf ook een overzicht over hun planning en werk, maar de leerkracht natuurlijk ook.

Tot slot kunnen ze hun spel of quiz presenteren of een interactieve informatiemarkt op poten zetten.

De leerkracht kan de leerlingen helpen door duidelijke stappen aan te geven. Dat kan je doen door ze telkens volgende zaken te laten invullen: 1. dit is mijn plan, deze spullen heb ik nodig. 2. dit is mijn eerste stap. Onderweg laat je leerlingen een paar keer stoppen en invullen wat goed loopt, wat minder en welke hulp ze nodig hebben. Klaar? Dan schrijven hoe het ging en wat ze volgende keer anders aanpakken.

Wanneer ze toch een probleem hebben, mag de leerkracht dat probleem niet zomaar oplossen in de leerling zijn plaats. De leerling dient eerst zelf na te denken en oplossingen te zoeken in de bibliotheek of via het internet. Lukt dat ook niet dient de leerlingen met behulp van de leerkracht zelf een oplossing te bedenken met 'Als, dan'. De leerkracht zet de leerlingen dan een beetje op weg. Onderzoek heeft aangetoond dat bij rekenen vaak gebruik wordt gemaakt van "hints" en "scaffolding". Dit houdt in dat de leerkracht tijdens een gesprek de leerling aanmoedigt om hardop te denken en steeds nieuwe tussenstappen te zetten op weg naar de oplossing van een opgave. Bij begrijpend lezen wordt een gecombineerde strategie-instructie toegepast, waarbij modelleren en oefenen als interventies worden gebruikt (Kostons, e.a., 2014).

5.6. Zelfsturing via een portfolio

Volgens Maaïke van de Loo, Manager Onderwijs en groepsleerkracht bij Kindcentrum De Groote Wielen, kan je zelfsturing stimuleren door een digitaal portfolio. Door een digitaal portfolio kunnen leerlingen zelf werken aan persoonlijke leerdoelen en hun zelfsturende vaardigheden. Leerlingen kunnen pas hun eigen leerproces sturen wanneer ze zicht hebben op de leerdoelen (Van den Bergh & Ros, 2017).

Doel van het digitaal portfolio in relatie tot zelfsturing	
Leerlingen	<ul style="list-style-type: none"> • Metacognitieve vaardigheden versterken. <i>Plannen, monitoren, evalueren en reflecteren.</i> • Motivationale vaardigheden versterken. <i>Oriënteren op het doel, waarderen van de taak, motiveren, geloven in eigen kunnen.</i> • Leerproces zichtbaar maken. • Zelfverantwoordelijkheid vergroten.
Leerkrachten	<ul style="list-style-type: none"> • Centraal stellen van het proces in plaats van het product. • Feedback geven op het niveau van zelfsturing en proces. • Zicht krijgen op persoonlijke ontwikkeling van leerlingen.

Figuur 5: zelfsturing door digitaal portfolio (Wij Leren, 2019)

Dankzij het digitaal portfolio kunnen leerlingen niet alleen doelen stellen, maar ook een plan maken, het proces opvolgen en evalueren. Zo denken ze na over hun eigen leerproces en worden metacognitieve vaardigheden gestimuleerd. Daarnaast stimuleert het portfolio ook motivatie en zelfverantwoordelijkheid van leerlingen. De leerkracht dient het leerproces centraal te stellen en feedback te geven.

5.7. Infrastructuur

Er is geen speciale infrastructuur nodig om aan zelfsturing te kunnen doen. Toch zal er waarschijnlijk bij de herinrichting van schoolgebouwen meer en meer gekozen worden voor multifunctionele ruimten, voor lokalen die zich vlotter laten aanpassen aan een variëteit aan werk- en evaluatievormen (verplaatsbare wanden, diversiteit van kleine en grote lokalen...). Daarnaast investeren scholen in openleercentra. Verder helpt de digitalisering ook om aan zelfsturing te doen.

Organiseer het klaslokaal op een praktische manier. Hierdoor kunnen leerlingen zich gemakkelijk verplaatsen naar verschillende delen van het lokaal, zoals computers, kasten of boekenplanken. Zorg ervoor dat informatie die alle leerlingen nodig hebben goed zichtbaar is en hang het vooraan op.

5.8. Afsluiten: proces- en productevaluatie

We krijgen steeds meer een andere manier van lesgeven en die ook gepaard gaat met een andere manier van evalueren. We noemen dit "breed evalueren". Bij zelfsturing beoordeel je natuurlijk niet enkel het eindproduct, maar ook het proces er naartoe. Je geeft namelijk aan dat het proces ertoe heel belangrijk is. Dat kan je doen door formatieve evaluatie.

Het bevorderen van zelfvertrouwen en zelfstandigheid werkt veel effectiever door feedback te geven op het proces dan op het resultaat. Dat blijkt ook uit de bevindingen van Hattie. Volgens John Hattie dient de leerkracht effectieve feedback te geven zodat de leerling het leerproces kan bijsturen. Hattie vindt dat er meer aandacht gegeven moet worden aan het leerproces en minder voor de prestaties. De leerkracht mag volgens Hattie niet te prestatiegericht handelen, anders kan dat leiden tot het stellen van minder uitdagende doelen door de leerlingen. (Hattie, 2009)

Bij tussentijdse feedback wordt van de leerkracht verwacht de relatie met het leerdoel duidelijk te maken, wat hebben ze al bereikt en wat nog niet (helemaal). Daarnaast heeft de leerkracht de verantwoordelijkheid te bevestigen wat goed gaat en tips construeren voor wat beter kan.

In een feedbackmodel van Hattie en Timperley is het belangrijk om feed-up, feedback en feed-forward te geven. (Hattie J., Timperley, H., 2007) De leerkracht dient de leerling hierbij sterk te begeleiden. Deze vragen worden gesteld op volgende niveaus: feedback op een taak of product, feedback op het leerproces, feedback op zelfregulatie en feedback op persoonlijk niveau.

Leerlingen kunnen ook feedback geven aan elkaar, dat is peer-tutoring. Al bleek uit onderzoek van Kostons e.a. (2014) dat dit geen positief effect heeft op de prestaties, waarschijnlijk omdat leerlingen niet goed weten hoe ze feedback moeten geven en niet altijd kunnen omgaan met (negatieve) feedback. Al wijzen andere internationale onderzoeken wel op effecten van peer-tutoring. (Tymms, Merrell, Thurston & Andor, 2011).

6. Hoe kan een lesthema uitgewerkt worden vanuit zelfsturing?

Ik ging aan de slag met de coaching tools uit het vorige hoofdstuk en heb ze verwerkt in een lessenspakket. Dit lessenspakket is geschikt voor leerlingen van de richting economie van de tweede graad. Het lessenspakket is uitgewerkt voor het thema '*Marketingmix - Hoe gaat een onderneming succesvol de competitie met haar concurrenten aan?*'. Het lessenspakket is geïnspireerd op het hoofdstuk in het boek *Lift 3D*, een boek voor leerlingen van het derde jaar in de richting economie van het Katholiek Onderwijs.

6.1. Geleidelijk loslaten

Volgens Maaïke van de Loo, Manager Onderwijs en groepsleerkracht bij *Kindcentrum De Groote Wielen*, kan een leerkracht niet zomaar beginnen met zelfgestuurd leren in de klas, zoiets moet je opbouwen. Een leerling kan niet zomaar van externe sturing (door de leraar) naar interne sturing (door de leerling) gaan. Er moet een geleidelijke overgang zijn via gedeelde sturing (door leraar en leerling samen) naar interne sturing. Dit is één van de drie basisbehoeften van de zelfdeterminatietheorie van Ryan & Deci, namelijk relatie. De leerkracht moet de verantwoordelijkheid voor het leerproces geleidelijk aan verleggen en feedback geven op de keuzes van de leerlingen.

6.2. Ontwerpeisen

De jongeren moeten door het lessenspakket hun zelfsturende vaardigheden bevorderen. Zelfsturing zorgt er immers voor dat leerlingen levenslang kunnen leren.

De leermiddelen moeten zoveel mogelijk bestaan uit zo mogelijk kosteloos materiaal, maar moeten ook inzetbaar zijn tijdens volgende schooljaren.

6.3. Drie routes

Om die reden heb ik 3 routes uitgewerkt als ontwerp voor het lessenspakket. Ik heb 3 soorten lessenspakketten ontworpen rond het thema "marketingmix". Dit is een lessenspakket voor leerlingen van het eerste jaar van de tweede graad van het VVKSO. Ik behandel in alle routes het leerplandoel "De leerlingen verklaren hoe ondernemingen hun resultaat optimaliseren en zich competitief opstellen aan de hand van de marketingmix". (VVKSO, *Leerplan Economie S - II - D*, 2021)

Er is een basisroute (route 1) waar niet veel zelfsturende vaardigheden voor nodig is. Daarnaast is er een gemiddelde route (route 2) voor leerlingen die al enkele zelfsturende vaardigheden bezitten. Tot slot is er een gevorderde route (route 3) voor leerlingen die reeds vertrouwd zijn met zelfsturing.

Tijdens mijn stage bleken de leerlingen helemaal niet vertrouwd te zijn met de zelfsturende vaardigheden. Bijgevolg heb ik daar de basisroute uitgetest.

6.4. Route 1

Zoals eerder vermeld is route 1 een basisroute. Deze route bestaat uit een werkbundel die gaat van klassikale instructiemomenten, naar coöperatief leren tot zelfstandig aan de slag gaan. De leerkracht helpt de leerlingen in deze route na te denken over hun leerproces. Dat doet de leerkracht door samen te reflecteren wat de doelen zouden kunnen zijn, welk materiaal ze nodig hebben en welke strategie ze zullen toepassen. Na de opdracht dient de leerkracht samen met de leerlingen te reflecteren over de opdracht. De bedoeling hiervan is dat leerlingen gaandeweg zelf kunnen leren reguleren. De route bestaat naast een werkbundel ook uit een oplossingsbundel, een handleiding en een PowerPoint voor de leerkracht.

6.5. Route 2

Zoals eerder aangehaald is route 2 een gemiddelde route voor leerlingen die al enkele zelfsturende vaardigheden bezitten. Ze kunnen bijgevolg nog niet helemaal zelf aan de slag met de gegeven doelen. Route 2 bestaat uit een soort hoekenwerk. De leerlingen krijgen een instructiefiche waarop ze hun afgehandelde delen kunnen afvinken. Alle leerlingen beginnen met een gemeenschappelijk deel, namelijk de intro van marketing. Daarin staat het begrip marketingmix en de elementen van de marketingmix uitgelegd. Vervolgens kiezen ze elk een andere C van de marketingmix. Deze kiezen ze volgens interesse. Alle leerstof is volgens Bookwidgets, dus de leerlingen kunnen op hun eigen tempo werken. Doorheen de BookWidgets krijgen de leerlingen enkele testen om hun kennis en begrip van de leerstof te controleren. Als alle Bookwidgets zijn doorgenomen, volgt er een remediëring of verdieping.

6.6. Route 3

Route 3 is zoals eerder beschreven een gevorderde route voor leerlingen die reeds vertrouwd zijn met zelfsturing.

Route 3 is een opdracht als onderzoekscompetentie. De leerlingen onderzoeken de marketingmix in een winkel. Dit doen ze in kleine groepjes.. Ze houden een logboek bij en dienen regelmatig tussentijdse bevindingen in. De evaluatie is bijgevolg niet enkel summatief, maar ook formatief.

Het materiaal bestaat uit een instructiefiche waarin de evaluatiecriteria, planning, hulpfiches, ... met URL werden opgenomen.

6.7. Reflectie

6.7.1. Eigen bevindingen

Tijdens mijn stage heb ik route 1 in de praktijk getest.. Ik heb deze route zowel in de richting Economische Wetenschappen als in de richting Bedrijfswetenschappen gebruikt. Tijdens mijn stage heb ik ondervonden dat voor leerlingen moeilijk is om hun beginsituatie te bepalen. Ze konden de mindmap niet invullen zonder hulp. Sommigen wisten wel al iets over het onderwerp, maar pas met een beetje hulp konden ze dit ook echt terughalen uit hun geheugen.

De doelen omschrijven daarentegen lukte wel redelijk goed.. Daarnaast konden ze goed reflecteren en voelden ze zelf aan wat goed en minder goed ging. Zo konden ze aangeven welke hulp ze nog konden gebruiken.

Ik gaf aan 4 parallelklassen dezelfde leerstof, namelijk 2 klassen van de doorstroomfinaliteit, richting Economische Wetenschappen en 2 klassen van de dubbele finaliteit, richting Bedrijfswetenschappen.

Ik concludeer dat het niveau van zelfsturing sterk afhangt van de klas/leerlingen. Dit komt doordat de zelfsturende vaardigheden afhankelijk zijn van de beginsituatie.

6.7.2. Kritische bedenkingen door ervaren leerkrachten economie

Ik heb aan twee ervaren leerkrachten economie gevraagd om eens kritisch te kijken naar de verschillende routes. Vooral hun kritische blik bij route 2 en 3 is noodzakelijk om een duidelijk beeld te krijgen van de haalbaarheid van de routes in de praktijk.

Route 1 is een zeer duidelijke invulbundel die voor elke leerling zeker haalbaar is. Er komen heel veel verschillende werkvormen aan bod. Afwisseling maakt het voor leerlingen aangenaam om een groter pakket zelfstandig te verwerken. Bij route 1 is het belangrijkste hoe de lessen verliepen. Het is vaak pas door het in praktijk te testen dat een leerkracht zelf kan zien waar er nog ruimte voor verbetering mogelijk is. Het is een lessenspakket waarmee elke leerkracht aan de slag kan in de klas.

In route 2 is een volledig lesuur misschien te lang voor enkel een bookwidgeet over 1 C. Een eventueel alternatief zou zijn om een bookwidgeet en een papieren toets te doen over die C. Anderzijds zou iedereen dan dezelfde C in dezelfde les moeten doen. Nog een andere mogelijkheid zou experten-groepen van 4 leerlingen kunnen zijn. Zo behandelen ze elk 1 C en daarna een taak waarbij ieder zijn C moet uitleggen in groep en het ook toepassen in een groepsopdracht. Daarbij zou de keuzemogelijkheid blijven bestaan, maar het verschil in tempo zou verdwijnen.

In route 3 worden pictogrammen verduidelijkt, kaders met te onthouden leerstof in route 1 is duidelijk en komt telkens op zelfde manier terug. De route is creatief uitgewerkt en de puntenverdeling is zeer duidelijk. Een ervaren leerkracht geeft wel aan dat 'onderzoekscompetentie' mooi is in theorie, maar in de praktijk is dat hoogstwaarschijnlijk niet haalbaar. Eventueel zouden er minder lesuren moeten voorzien worden. Elke week een lesuur is wat veel lestijd die gespendeerd wordt aan een onderzoekscompetentie. Misschien kan dit 1 lesuur per maand? Een leerkracht zijn lestijd is beperkt. De lestijd is afgemeten om het leerplan doorgenomen te krijgen. Bovendien zouden de leerlingen in plaats van een supermarkt misschien beter een speciaalzaak nemen. Hebben niet alle supermarkten quasi dezelfde marketingmix? Als afwisseling kan een groepje een pure webshop, een non-profit, Oxfam wereldwinkel, muziekinstrumentenwinkel... bestuderen. Dat is echt een zaak die ze nog niet kennen, dat maakt het nog uitdagender.

De keuzemogelijkheid aan opdrachten in route 1 en 2 zijn voor leerlingen qua interesses en tempo zeer goed. Leerlingen voelen zich competent en hebben het gevoel dat ze kennis hebben over hun leerproces.

De zelfreflectie voor leerlingen, in zowel route 1 als route 3, doet hen nadenken of het al dan niet goed liep en over de manier om hier iets aan te doen. In route 1 leren ze hier over nadenken, in route 3 moeten ze dit zelfstandig kunnen. Dit is een goede opbouw op niveau van zelfsturing.

6.7.3. Kritische bedenkingen door leerlingen

Naast ervaren leerkrachten heb ik ook leerlingen hun mening bevraagd. Ik heb de 3 routes aan de leerlingen getoond en een interview afgenomen. Het geluidsfragment van dit interview is terug te vinden in bijlage 14.

Route 1

Ten eerste vinden de leerlingen dat route 1 een goed lessenpakket is. Zij achten de route haalbaar en interessant. Een nadeel is dat bij keuzemogelijkheden waarbij de leerlingen achteraf moeten samenzitten om elk hun deel te bespreken, de keuzes gelijk verdeeld moeten zijn over de klas. Niet alle leerlingen kunnen het filmpje bekijken en geen enkele leerling de ontdekplaat. Indien dat wel het geval is, vervalt de coöperatieve werkvorm dat de leerlingen aan elkaar hun eigen deel uitleggen. Voorts vinden de leerlingen het belangrijk om weldegelijk de route te volgen zoals ze beschreven staan. Zij hebben al ondervonden dat leerkrachten soms de filmpjes en coöperatieve werkvormen overslaan. Indien dat het geval is, is het minder interessant om nog te volgen.

Route 2

De leerlingen vinden route 2 ook een leuke route. Deze vinden ze al iets minder haalbaar. Ze geven aan dat het goed is om af en toe eens op deze manier te werk te gaan, maar niet altijd.

De leerlingen denken dat deze methode misbruikt zal worden. Ze vrezen dat niet alle leerlingen de wilskracht hebben zich te focussen op de leerstof. Ze nemen hun eigen klas als voorbeeld. Hun eigen klas zou zich teveel laten afleiden en te weinig werken. Een voorbeeldigere klas zou dit wel goed kunnen, denken de leerlingen.

Daarnaast vinden ze de kleine testen in de BookWidget een goed controlemiddel. Zo kan de leerkracht de leerlingen opvolgen. Zij geven aan dat de leerkracht deze route kan proberen, maar snel genoeg moet schakelen naar route 1 indien het niet goed werkt. Verder zouden zij eerder de BookWidget gebruiken om de leerstof door te nemen en vervolgens een Kahoot! gebruiken als controlemiddel. Naar hun mening is het geen goed idee om meteen de juiste antwoorden te tonen na het invullen van de oefening. Daardoor zullen leerlingen zonder nadenken iets invullen en aanpassen wanneer ze het juiste antwoord zien. Bijgevolg heeft de leerkracht geen realistisch beeld van de competentie van de leerling.

Een goed alternatief hiervoor is wanneer de tool aangeeft dat het antwoord niet volledig juist is en de leerling nog een keer kan proberen zonder het juiste antwoord reeds te kennen. De vooruitgangsbalk geeft een oranje kleur weer als de leerling de oefening niet meteen juist had. De balk heeft een groene kleur wanneer dat wel het geval was.

Tot slot geven de leerlingen aan dat de laatste stap bij de checklist op het instructieblad niet zo'n goed idee is. Daar staat dat de leerlingen aan de leerkracht dienen te vragen om verdieping of remediëring. Volgens hun zullen leerlingen hierdoor trager werken, aangezien ze geen zin hebben om nog meer werk te verrichten. Zij zouden de opdracht wel behouden, maar niet weergeven op het instructieblad.

Route 3

Deze opdracht lijkt hun meer een opdracht voor het einde van het schooljaar, geen methode om les te geven. De leerlingen geven aan dat dit een goed eindproject is. Wanneer ze de leerstof reeds gezien hebben, denken ze dat dit een goede opdracht is om de leerstof op toe te passen. Zij vrezen dat de moeilijkheidsgraad om de leerstof aan te pakken te groot is. Ze zouden vastlopen tijdens de opdracht en nood hebben aan extra uitleg. Uiteindelijk zouden ze geen vragen meer willen stellen, omdat het er teveel zijn. De leerlingen zouden de opdracht uiteindelijk opgeven. Verder zouden zij leerlingen de kans geven om tijdens de les de onderzochte winkel te bezoeken.

Besluit

De leerlingen geven aan dat een middenweg tussen route 1 en 2 ideaal zou zijn. Ze denken dat leerlingen meer sturing nodig hebben dan de BookWidgets van route 2, maar minder dan route 1. Na de middenweg tussen route 1 en 2 om de leerstof te verwerven, zouden ze de leerstof willen verwerken in route 3. Dankzij route 3 zouden ze ook meer gemotiveerd om te werken.

Algemeen besluit

Ik ging aan de slag met de onderzoeksvraag 'Hoe kan een leerkracht economie (in de tweede graad van de doorstroomfinaliteit van het secundair onderwijs) binnen een lesthema leerlingen meer aanzetten tot zelfsturing?'. Ik wou met het onderzoek nagaan hoe zelfgestuurd leerlingen werken tijdens de lessen economie. Daarnaast heb ik een lesthema (2de graad economie) uitgewerkt waarbij leerlingen meer aangezet worden tot zelfgestuurd leren.

Begrip

Zelfsturing is een complex begrip. Bij zelfgestuurd leren moeten leerlingen zelf leerdoelen stellen, het leerproces zelf starten, bijsturen en evalueren.

Effecten zelfsturing

Uit onderzoeken blijkt dat zelfsturing loont tot betere schoolprestaties. Voorts is het positief voor de leermotivatie. Bijgevolg wil ik de leerlingen meer aanzetten tot zelfsturing tijdens de les economie. Door zelfsturing in de les economie te bevorderen, worden studenten actieve deelnemers aan hun eigen leerproces. Ze ontwikkelen niet alleen een dieper begrip van economische concepten, maar ook vaardigheden zoals kritisch denken, probleemoplossing en zelfregulering. Deze vaardigheden zijn waardevol in hun verdere academische en professionele leven.

Vernieuwingen onderwijs

Bovendien blijkt uit de vernieuwingen van het onderwijs dat zelfsturing een prominentere rol speelt in het onderwijs. De vernieuwde eindtermen vermelden de belangrijke rol van zelfsturing in de competenties die een leerling moet beheersen. Eindtermen zijn specifieke leerdoelen die vaststellen wat leerlingen op het einde van een bepaalde onderwijsfase moeten kennen, begrijpen en kunnen. Oorspronkelijk waren eindtermen doelend op de vaardigheden- en kennisoverdracht van de leerkracht naar de leerlingen. Na de vernieuwingen van de eindtermen is de focus sterk verschoven naar zelfsturing. De eindtermen worden vertaald in leerplannen. De leerplannen worden opgesteld door koepels. De koepel van het Katholiek Onderwijs (VVKSO) is daar een voorbeeld van. Zelfsturing was zowel terug te vinden in het leerplan economie van de tweede graad, als in het gemeenschappelijk funderend leerplan.

Geleidelijke opbouw

Een leerkracht kan zelfsturing niet zomaar invoeren in de klas. De beginsituatie heeft een invloed op de zelfsturende vaardigheden. Sommige leerlingen bezitten reeds meer zelfsturende vaardigheden dan anderen. Leerlingen die weinig zelfsturende vaardigheden bezitten, kunnen niet zomaar zelfsturend aan de slag. Het is de verantwoordelijkheid van de leerkracht om de zelfsturing langzaam op te bouwen. Zo kunnen de leerlingen de zelfsturende vaardigheden leren. Hierom heb ik 3 routes uitgewerkt. In de drie routes zit een verschillend niveau

van zelfsturing. Bij een leerling met weinig zelfsturende vaardigheden zit de sturing bij de leerkracht. Dat heb ik toegepast in route 1. Vervolgens dient de leerkracht de controle geleidelijk over te dragen. Dit is toegepast in route 2. Tot slot heeft de leerling de volledige sturing van het leerproces in handen. Deze theorie werd toegepast in route 3.

Beheersen van zelfsturende vaardigheden

De mate waarin leerlingen de controle over hun leerproces kunnen hebben, is afhankelijk van de mate waarin zij de zelfsturende vaardigheden beheersen. Deze vaardigheden zijn verschillend in iedere klas. De zelfsturende vaardigheden zijn zelfs verschillend voor elke leerling. Bijgevolg is het de taak van de leerkracht om te differentiëren. Sommige leerlingen zullen meer coaching nodig hebben dan anderen. Door zelfsturing heeft de leerkracht meer tijd vrij. Deze tijd dient nu gespendeerd te worden aan coaching van de leerlingen. Dit zal veel tijd in beslag nemen.

Vragenlijst

Vooraleer ik aan de slag ging met mijn ontwerp om de leerlingen meer aan te zetten tot zelfsturing diende ik te weten over welke zelfsturende vaardigheden ze beschikken. Bijgevolg heb ik een vragenlijst afgenomen bij leerlingen uit de richting economie van de tweede graad uit verschillende scholen. In deze vragenlijst heb ik gebruik gemaakt van het model van Zimmerman. Daaruit bleek dat de leerlingen over weinig zelfsturende vaardigheden beschikken. Dit kwam voornamelijk voor bij de uitvoerende fase. Indien een leerkracht aan de leerlingen een lessenspakket voorlegt dat teveel zelfsturing vereist ten opzichte van de zelfsturende vaardigheden die een leerling bezit, zal de leerling waarschijnlijk vastlopen tijdens de uitvoering van de opdracht.

Zelfsturing bevorderen in de klas

Vervolgens ben ik op onderzoek gegaan hoe een leerkracht zelfsturing kan bevorderen in de klas. Daarvoor heb ik opnieuw het model van Zimmerman als basis gebruikt. Tijdens dit onderzoek heb ik heel wat tips kunnen formuleren voor leerkrachten economie.

Ontwerp

Zoals reeds vermeld, bestaat mijn ontwerp uit drie routes omwille van de verschillen in zelfsturende vaardigheden. Route 1 is een basisroute voor leerlingen die over weinig tot geen zelfsturende vaardigheden beschikken. In deze route gaat de leerkracht voor veel sturing zorgen. Hiervoor heb ik een leerlingenbundel opgesteld waarin vragen worden gesteld. Deze vragen zijn bedoeld om de leerling te laten nadenken over het leerproces.

Bij route 2 daarentegen is al iets meer de verantwoordelijkheid overgedragen op de leerling. Bij deze route beginnen ze allemaal met eenzelfde BookWidget. Deze

is een inleiding op de marketing en de marketingmix. Vervolgens gaat de leerling verder met een BookWidget naar keuze (1 van de 4 C's). In de BookWidgets gaan de leerlingen zelfstandig op ontdekking aan de hand van filmpjes en ander materiaal. Na het doornemen van de theorie, zullen ze een kleine test moeten afleggen. Het resultaat geeft aan of de leerling de leerstof begrepen heeft.

En als slot route 3. Deze route is voor leerlingen die reeds gevorderde zelfsturende vaardigheden hebben. In deze route gaan de leerlingen zelf aan de slag aan de hand van de doelen. De leerlingen krijgen de opdracht om de marketingmix van een winkel op te stellen. De sturing bij deze opdracht kunnen ze zelf bepalen. Ze krijgen tips en ook de leerkracht is beschikbaar in de daarvoor voorziene uren.

Tot slot wou ik natuurlijk weten of mijn routes geschikt zijn om te gebruiken in de praktijk. Aangezien de leerlingen in de school waar ik stage liep onvoldoende zelfsturende vaardigheden bezaten, leek het mij vanzelfsprekend om route 1 te testen.. Vanwege het feit dat ik route 2 en 3 niet kon testen tijdens mijn stage, heb ik hiervoor feedback gevraagd aan ervaren leerkrachten economie. Aan de hand van die feedback kon ik een kritische blik werpen op mijn ontwerpen.

Disclaimer: Wees kritisch en ga niet overhaast te werk. Alles hangt af van de context, beginsituatie van de leerlingen... Ik ben ook zeker geen expert in zelfsturing. Er zijn nog andere mogelijkheden om zelfsturing te leren integreren in de klas. Er bestaan verschillende bijscholingen rond zelfsturing, onder andere door i-Learn of de ZeG-box. Daarin leren leerkrachten hoe ze zelfsturing in hun klas kunnen integreren en wisselen ze ervaringen uit.

Vervolgonderzoek

Mijn onderzoek is niet allesomvattend. Zelfsturing is een breed begrip en wordt bekeken vanuit verschillende invalshoeken. Er zijn echter wel mogelijkheden om verder te bouwen op het onderzoek dat ik gevoerd heb. Ik heb nagedacht over mogelijke interessante vervolgonderzoeken. Het kan interessant zijn om de vakken met elkaar te vergelijken. Kan een leerkracht leerlingen eenvoudiger aanzetten tot zelfsturing in andere vakken? Is het efficiënter om zelfsturing gelijktijdig te bevorderen in meerdere vakken? Welke invloed heeft de mate van bevordering van zelfsturing in het lager onderwijs op de zelfsturende vaardigheden van de leerlingen in het secundair onderwijs?

Bronnenlijst

- (1) *Begeleiden van zelfsturing en samenwerking: actief leren in vo en mbo.* (2022).
- (2) *Blijft een puntensysteem in de toekomst aangewezen om leerlingen te.* (2018, 25 april). Radio 1. Geraadpleegd op 23 mei 2022, van <https://radio1.be/blijft-een-puntensysteem-de-toekomst-aangewezen-om-leerlingen-te-evalueren>
- (3) Clarke, S. (2019a). *Leren zichtbaar maken met formatieve evaluatie: Beknopte uitgave.*
- (4) Cursustekst onderwijskunde 2.2. De Bisschop K., Van den Eynde M. (2022). *Hoofdstuk 3: meten om te leren.*
- (5) De Wilde, B. (2022). *Zelfsturing: zonder leraar lukt het niet. Klasse.* <https://www.klasse.be/193986/zelfsturing-zonder-leraren-lukt-het-niet/>
- (6) Dochy, F. (2016). *Anders evalueren.* Lannoo Uitgeverij.
- (7) Ebbens, S. & Ettehoven, S. (2005). *Actief Leren; bronnenboek.* Groningen: Wolters-Noordhoff. Korthagen, F., Koster, B., Melief, K. & Tigchelaar, A. (2002). *Docenten leren reflecteren.* Soest: Uitgeverij Nelissen.
- (8) *Evalueren in Vlaamse secundaire scholen.* (2002). Google Books. Geraadpleegd op 24 mei 2022, van https://books.google.be/books?hl=nl&lr=&id=8pg1BzfmNI8C&oi=fnd&pg=PR11&dq=permanente+evaluatie+onderwijs&ots=w-vvhD2vd1&sig=pHB3_OYQA_ONp6A3lLvXAI-TiMw&redir_esc=y#v=onepage&q=permanente%20evaluatie%20onderwijs&f=false (Google Scholar)
- (9) Gils, D. (2022). *Activeren, differentiëren en formatief handelen: In alle fasen van de les.*
- (10) GO! (2012, september). *Evalueren in het secundair onderwijs.* [https://pro.g-o.be/blog/Documents/GO! Visietekst evalueren%20in%20het%20SO DE F.pdf](https://pro.g-o.be/blog/Documents/GO!%20Visietekst%20evalueren%20in%20het%20SO%20DE%20F.pdf) (Google Scholar)
- (11) Govaerts, S. (2022). *Zelfsturing in de klas: 11 tips. Klasse.* <https://www.klasse.be/195684/zelfsturing-in-de-klas-10-tips/>
- (12) Hamal, L. (z.d.). *Zelfsturing in de klas: 10 tips.* PXL Appwel Toolkit. <https://toolkit.appwel.be/zelfsturing-in-de-klas-10-tips/>
- (13) *Hebben we wel punten nodig? En examens? Anders evalueren op het ensorinstituut in Oostende.* (z.d.). GO! ouders. Geraadpleegd op 4 april 2022, van <https://www.go-ouders.be/hebben-we-wel-punten-nodig-en-examens-anders-evalueren-op-het-ensorinstituut-in-oostende>
- (14) Jansen-Vermeulen, J. (2019). *Timemanagement: Executieve functies. Juf Maïke.* <https://jufmaïke.nl/timemanagement-executieve-functies/>
- (15) *Journal: school zonder punten.* (2018, 4 september). Het Archief. Geraadpleegd op 4 april 2022, van <https://onderwijs.hetarchief.be/item/rb6vx1xn8m>
- (16) Kennisrotonde (2016). *Welk leerkrachtgedrag is effectief om zelfgestuurd leren te bevorderen?* Geraadpleegd op 10. november 2023, van <https://www.kennisrotonde.be>

- (17) KlasCement. (2021). *Zelfregulerend leren: Model van Barry Zimmerman*. KlasCement. <https://www.klascement.net/downloadbaaresmateriaal/117429/zelfregulerend-leren-model-van-barry-zimmerman/?previous>
- (18) Klasse. (2022, 8 april). *7 keer evalueren zonder examens*. Geraadpleegd op 14 april 2022, van <https://www.klasse.be/569/zeven-keer-evalueren-zonder-examens/>
- (19) Kostons, D., Donker, A.S., Opdenakker, M.C. (2014). *Zelfgestuurd leren in de onderwijspraktijk. Een kennisbasis voor effectieve strategie-instructie*. Groningen: Gion.
- (20) Krisvandenbranden. (2021, 31 augustus). *Zelfsturing in het onderwijs: hoe stuur je het aan?* DUURZAAM ONDERWIJS. <https://duurzaamonderwijs.com/2021/08/31/zelfsturing-in-het-onderwijs-hoe-stuur-je-het-aan/>
- (21) *Leerling presteert beter in school zonder examens*. (z.d.). De Tijd. Geraadpleegd op 14 april 2022, van <https://www.tijd.be/opinie/commentaar/leerling-presteert-beter-in-school-zonder-examens/1346344.html>
- (22) Llinkid. (2021). *Gemeenschappelijk funderen leerplan*, <https://llinkid.katholiekonderwijs.vlaanderen/#!/leerplan/b118a32e-55b9-4e3d-a77c-02afe6b91695/doelenlijst>
- (23) Llinkid. (2021). *Leerplan economie 2de graad doorstroom*, <https://llinkid.katholiekonderwijs.vlaanderen/#!/leerplan/568830b0-571d-460c-a62b-8cd790064165/doelenlijst>
- (24) Onderwijs, V.-. V. O.-. R. S. (2003). *Inspiratiehandboek zelfgestuurd leren*. Garant.
- (25) *Onderwijsdoelen en leerplannen*. (z.d.). voor onderwijspersoneel. <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/onderwijspersoneel/van-basis-tot-volwassenenonderwijs/lespraktijk/onderwijsdoelen-en-leerplannen>
- (26) Opgenhaffen, T. (2020). *Leren. Hoe? Zo!* Lannoo Meulenhoff - Belgium.
- (27) Quizlet (2017). *Begrippen economie..* Geraadpleegd op 7 november 2023, van <https://quizlet.com/be/249032949/begrippen-economie-flash-cards/>
- (28) Ros, A. (2020). *Gemotiveerd leren en lesgeven*.
- (29) *Sleutelcompetentie zelfbewustzijn*. (z.d.). kwalificatiesencurriculum. https://www.kwalificatiesencurriculum.be/sites/default/files/2022-06/Sleutelcompetentie_Zelfbewustzijn.pdf
- (30) Smidts, D. (2018). *Zelfsturing in de klas: over aandacht, executieve functies en rust*.
- (31) Smith, I. (2019). *Formatief evalueren: pocketboek*.
- (32) Stichting Kennisnet. (2016, 16 juni). "Leren op maat ontstaat vanzelf als leerlingen zelf mogen kiezen" - Kennisnet. Kennisnet. <https://www.kennisnet.nl/artikel/6625/leren-op-maat-ontstaat-vanzelf-als-leerlingen-zelf-mogen-kiezen/>
- (33) Tymms, P., Merrell, C., Thurston, A., Andor, J., Topping, K., & Miller, D. (2011). Improving attainment across a whole district: school reform through peer tutoring in a randomized controlled trial. *School Effectiveness and School Improvement*

- (34) Van De Loo, M. (2019). Zelfsturing stimuleren met een digitaal portfolio. *wij-leren.nl*. <https://wij-leren.nl/zelfsturing-stimuleren-digitaal-portfolio.php>
- (35) Vandeputte, S. (2014). *Breed evalueren: omgaan met verschil in zijn en in leren* (Nr. 2). Impuls. <https://biblio.ugent.be/publication/6928114/file/6928115.pdf> (Google Scholar)
- (36) Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming. (2013). *Hoe kun je permanent evalueren?* <https://data-onderwijs.vlaanderen.be/documenten/bestand.ashx?id=12608>
- (37) Vlaamse Scholieren Koepel. (2012). *Hoe krijg jij punten?* Verslag. Geraadpleegd op 4 april 2022, van <https://www.scholierenkoepel.be/sites/default/files/upload/Onderzoeksrapport%20%27punten%20op%20school%27%202012-06-22.pdf>
- (38) *Vormingen - Tenz*. (z.d.). Tenz. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.tenz.be/vormingen/evalueren-zonder-punten-te-geven-formatieve-assessment>
- (39) *Wat moet ik leren? Eindtermen, ontwikkelingsdoelen en leerplannen*. (z.d.). WAT WAT. Geraadpleegd op 4 april 2022, van <https://www.watwat.be/studeren/wat-moet-ik-leren-eindtermen-ontwikkelingsdoelen-en-leerplannen>
- (40) *ZeG?!* (z.d.). <https://www.zeg.ucll.be/>
- (41) *Zelfsturing en zelfregulerend leren*. (z.d.). i-Learn. <https://www.i-learn.be/events/418>
- (42) *Zijn punten passé?* (2019). Scriptieprijs. Geraadpleegd op 4 april 2022, van <https://www.scriptiebank.be/scriptie/2019/zijn-punten-passe>

Lijst van bijlagen

Bijlage 1: Marketingmix Route 1 - Handleiding

Bijlage 2: Marketingmix Route 1 -Leerlingenbundel

Bijlage 3: Marketingmix Route 1 - Oplossingenbundel

Bijlage 4: Marketingmix Route 1 - PowerPoint

Bijlage 5: Marketingmix Route 2 – Handleiding

Bijlage 6: Marketingmix Route 2 – Instructiefiche

Bijlage 7: Marketingmix Route 2 - Extra oefeningen

Bijlage 8: Marketingmix Route 3 – Handleiding

Bijlage 9: Marketingmix Route 3 – Opdracht

Bijlage 10: Vragenlijst enquête

Bijlage 11: Antwoorden vragenlijst “zelfsturing”

Bijlage 12: Grafische weergaven van de resultaten van de vragenlijst

Bijlage 13: Onderzoeksplan

Bijlage 14: Geluidsfragment interview